

Zapis Holokausta Druga generacija

Borka Marinković

Borka Marinković

ZAPIS HOLOKAUSTA
Druga generacija

Borka Marinković
Zapis Holokausta
Druga generacija

Izdavač
Jevrejska opština Beograd

Za izdavača
Aron Fuks

Recenzent
Prof. dr Milan Ristović

Lektura
Druga generacija

Dizajn korica
Dina Radoman

Kompjuterska priprema
Luka Marinković

Štampa
Lion

Tiraž
300 primeraka

ISBN 978-86-905038-0-3

Borka Marinković

ZAPIS HOLOKAUSTA

Druga generacija

Beograd, 2023.

Saradnice i saradnici:

Prof. dr Vesna Radoman, klinička psihološkinja

Prof. dr Nebojša Petrović, socijalni psiholog

Doc. dr Predrag Teovanović, psiholog, stručnjak za naučnu metodologiju istraživanja i statistiku

Mr. sc Vida Rakić Glišić, psihijatrica, trening psihoanalitičarka

Nada Banjanin Đuričić, sociološkinja

*Posebno se zahvaljujem prof. dr Vesni Radoman
za izuzetan doprinos i podršku
od pripreme do završetka projekta*

Autorka

SADRŽAJ

PREDGOVOR	11
1. UVOD	13
1.1. Istraživanja o Holokaustu u Srbiji	13
1.2. Predmet istraživanja	14
1.3. Ciljevi istraživanja	14
1.4. Hipoteze istraživanja	16
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	19
2.1. Istraživački instrumenti	19
2.1.1. <i>Upitnik</i>	19
2.1.2. <i>Skala procene odnosa prema Holokaustu i Indikatori transgeneracijskog prenosa</i>	19
2.2. Intervjuerke i intervjueri – Ispitivačice i ispitivači	20
2.3. Ispitanice - ispitanici	20
2.4. Intervjuisanje	21
2.5. Obrada i analiza	22
2.5.1. <i>Kvantitivna obrada</i>	22
2.5.2. <i>Kvalitativna i kombinovana (logička) analiza</i>	23
3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	25
3.1. Statistička analiza rezultata istraživanja i testiranja hipoteza	25
3.2. Psihološki aspekti	43
3.2.1. <i>Analiza i interpretacija rezultata istraživanja</i>	45
3.2.2. <i>Socijalno psihološke posledice Holokausta na potomke preživelih i širi socijalni uticaji</i>	56
3.3. Socijalni aspekti	61

---

4. ZAKLJUČCI	87
4.1. Socijalna analiza	87
4.2. Psihološka analiza	88
5. PRILOZI	91
5.1. Prilog 1 - Upitnik	91
5.2. Prilog 2 – Istorijat obrazovanja o Holokaustu u Srbiji	101
5.3. Prilog 3 - Uputstvo za ispitivače	103
5.3.1. <i>Neke karakteristike rada sa psihosocijalnim</i> <i>intervjuom o temi Holokausta i druge generacije</i>	105
5.4. Prilog 4 – Završna anketa za ispitivače	109
5.5. Prilog 5 - Deskriptivna statistika	115
LITERATURA	147

LISTA TABELA I GRAFIKONA

Tabela 1. Pitanja i indikativni odgovori na četiri subskale Holokaust odnosa	26
Tabela 2. Skorovi na četiri subskale i ukupnoj skali Holokaust odnosa	27
Tabela 3. Pokazatelji odstupanja od normalne raspodele na subskalama Holokaust odnosa.	28
Tabela 4. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju „Da li mislite da je iz tog teškog iskustva moguće preneti i neki pozitivan uticaj?“	30
Tabela 5. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju „Da li je Holokaust uticao na Vaš pogled na život/svet?“	31
Tabela 6. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju „Kako ste odlučili o izboru svoje profesije/zanimanja? Mislite li da prošlost Vaših roditelja ima neki uticaj na izbor Vašeg zanimanja?“	31
Tabela 7. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju „Da li je Holokaust uticao na Vašu veru u Boga?“	31
Tabela 8. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje „Da li popustljivost i prezaštićivanje možete povezati sa njihovim (roditelji i rodbina) iskustvima i gubicima u ratu?“	32
Tabela 9. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na HO skali u zavisnosti od odgovora na pitanje „Sa koliko godina ste postali svesni da ste potomak preživelog?“	33
Tabela 10. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje „Ko je od vaše najbliže rodbine stradao u Holokaustu?“	34
Tabela 11. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje „Kako je otac preživeo Holokaust?“	35

Tabela 12. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje „Kako je majka preživela Holokaust?“	36
Tabela 13. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od bračnog statusa	37
Tabela 14. Polne razlike na subskalama Holokaust odnosa i skali u celini	38
Tabela 15. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju „Da li ste svojoj deci na bilo koji način pominjali da u njihovoj porodici ima rođaka koji su preživeli Holokaust?“	38
Tabela 16. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora o mogućnosti praštanja	39
Tabela 17. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od procene učestalosti razgovora roditelja o traumatičnim iskustvima.	41
Grafikon 1. Prosečne vrednosti na subskalama (sa intervalima poverenja od 95%)	27
Grafikon 2. Raspodela skorova ispitanika na ukupnoj skali Holokaust odnosa	28
Grafikon 3. Raspodela skorova ispitanika na subskalama Holokaust odnosa	29
Grafikon 4. Prezaštitničko ponašanje i Holokaust odnos	32
Grafikon 5. Uzrast saznavanja i Holokaust odnos	33
Grafikon 6. Srodstvo sa stradalima i Holokaust odnos	34
Grafikon 7. Način na koji je otac preživio i Holokaust odnos	35
Grafikon 8. Način na koji je majka preživela i Holokaust odnos.	36
Grafikon 9. Bračni status i Holokaust odnos	37
Grafikon 10. Mogućnost praštanja i Holokaust odnos.	39
Grafikon 11. Razgovor roditelja o iskustvima preživljavanja i Holokaust odnos njihove dece.	40

PREDGOVOR

Narednih nekoliko rečenica predstavljaju realnu potvrdu činjenice da je Holokaust upisan u meni, rođenoj desetak godine posle.

Pre više od dvadeset godina sam (slučajno) čula za Ivana Nastovića, kliničkog psihologa koji se bavio proučavanjem snova, pomoću šikzal analize. Prezauzeta porodičnim i profesionalnim obavezama obećala sam sebi da ću, u penziji, deo vremena posvetiti ovom meni, izuzetno interesantnom učenju. Kako je, nažalost u međuvremenu Ivan preminuo, potražila sam knjige o tom učenju. Tako sam došla do dela njegovog neposrednog učitelja Leopolda Sondija i knjige „Učenje o familijarnom nesvesnom”. Sa puno pažnje sam joj se posvetila. Mesecima me „mučila”, ne toliko svojim sadržajem, koliko „nečim drugim”. Polako sam postajala svesna da u njoj zapravo tražim kako da, u meni, prepoznam zapis Holokausta.

Sa šezdeset dve godine, deset godina od smrti majke i dvadeset od oca, imala sam viziju šta moram da uradim.

1. UVOD

Holokaust je najorganizovaniji genocidni projekat do sada. Proučavan je sa najrazličitijih aspekata u svetu.

1.1. Istraživanja o Holokaustu u Srbiji

Kod nas, najviše naučne i stručne literature je pre svega istorijskog (istorijsko-sociološkog) karaktera. (Prof. dr Milan Ristović, dr Milan Koljanin, Ženi Lebl, dr Mladenka Ivanković i dr.)

Osamdesetih godina prošlog veka Jevrejski istorijski muzej (JIM) je sproveo anketu „Moja porodica” koja je uključivala i pitanja koja se odnose na Holokaust, a predstavljala je građu za istraživanja u Jevrejskom istorijskom muzeju.

Veliki broj knjiga o stradanjima u Holokaustu napisao je naš publicista Jaša Almuli. Intervjue sa preživelim objavio je u delu „Živi i mrtvi” (1992.). Obimna biografska građa sakupljena je u projektu „Mi smo preživeli” (JIM) koja je od 2001.godine objavljena u većem broju knjiga i predstavlja najbolju osnovu za dalja istraživanja.

Dr Nikola Volf je sproveo istraživanje putem intervjua sa preživelim. Svu dokumentaciju je prosledio Dr Judith Kestenberg u Njujork. U arhivi Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu je sačuvan kratak izveštaj baziran na beleškama sačinjenim posle intervjua. *Children surviving persecution, an international study of trauma and healing, edited by Judith S. Kestenberg and Charlotte Cahn, 11 Yugoslavian child survivors, Praeger, Westport Connecticut London* (1998). Nikola Volf je takođe objavio rad u knjizi *The Stresses of War*, takođe u izdanju Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu, pod naslovom *Jewish children persecuted in the war – 40 years later* (1993). Najveći broj naučnih istraživanja iz ove oblasti u svetu sprovela je Dr Judith Kestenberg (1980. ,1986. ,1988. ,1989. ,1992.)

Priređivane su i dokumentacione izložbe o Holokaustu sa pratećim materijalima: katalozima, monografijama.

Sve gore navedeno kao i neka druga istraživanja odnosili su se na preživеле s jasnom porukom: Da se ne zaboravi! Da se ne bi ponovilo!

Mnogi preživeli su dobili decu: generacija koja će ne samo nastaviti lozu, već takođe preneti „svoje” poruke o Holokaustu narednoj generaciji i dalje, čime se „čuva” porodično pamćenje o Holokaustu u jevrejskim porodicama. Do sada nema saznanja o istraživanjima koja su se sprovodila na potomcima preživelih žrtava Holokausta u Srbiji.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su psihosocijalne posledice Holokausta na decu preživelih u centralnoj Srbiji. Okvir istraživanja je istorijska i društvena klima u Jugoslaviji, posebno u centralnoj Srbiji, nakon Holokausta u kojoj je Druga generacija rođena i odrastala.

1.3. Ciljevi istraživanja

Globalni cilj ovog projekta je da i kod nas osvetli ovu temu psihološki i socijalno o kojoj se malo može saznati iz postojećih dokumenata u književnoj ili umetničkoj formi (David Albahari, Nevena Simin, Ruben Vajs, Gabrijel Glid i dr.).

Prvi cilj je upoznavanje sa pojavom svesnog, ali i nesvesnog „upisa” Holokausta u drugu generaciju kao i detaljno opisivanje tog zapisa.

Drugi cilj je osvetljavanje socijalnih, posebno porodičnih okolnosti u kojima je taj zapis nastao.

Cilj je i saznavanje vrsta i intenziteta primljenih poruka u specifičnoj društvenoj klimi u Jugoslaviji posle II sv. rata.

„Ako Holokaust označava istorijski preokret zbog primene ekstremnog nasilja masovnog ubijanja, onda taj preokret postavlja pred individualno sećanje i kolektivno pamćenje sasvim nove izazove. Istražuje se način na koji ih se individualno sećamo, na koji način zamenjujemo ili prećutkujemo kao zajedničko iskustvo. Posebno zanimanje se pri tom poklanja psihičkim dispozicijama, političkim konstelacijama i kulturnoj uslovljenosti procesa sećanja, a time i pitanju o njihovoj redovnosti i uporedivosti. (Alaida Asman, 2011:13)”

Po pravilu ono obuhvata vremenski raspon od tri generacije koje imaju dodira jedna s drugom, jedna za drugu znaju i međusobno komuniciraju. Alaida Asman, 2011:21)

Ako se ovaj zametak generacijskog istraživanja uzme ozbiljno, istorijska epoha kao apstraktna jedinica, a s njom i pamćenje jednog društva razlažu se na niz različitih, iskustvom bremenitih pamćenja. Svaka generacija razvija sopstveni

pristup prošlosti i ne pušta da joj perspektivu određuje prethodna generacija. Smena generacija je od velikog značaja za promenu i obnavljanje pamćenja jednog društva i igra veliku ulogu upravo prilikom pozne obrade traumatskih ili postidnih sećanja. Pri tom nije lako povući granicu između onoga što je na jednoj strani, lično doživljeno i onoga o čemu se, na drugoj strani samo slušalo i što se doživelo kroz naknadnu identifikaciju.” (Alaida Asman, 2011:27,35)

„Unutar socijalnog pamćenja posebno važnu ulogu igra porodično pamćenje. Granica između onoga što je lično doživljeno i onoga što su nam pričali drugi je pri tom je propusna.

Predstavnici II i III generacije vide sebe u porodičnom kontinuitetu i istražuju kao deo vlastite biografije i ličnosti, šta ih je formiralo i šta ih još formira osim onog identiteta kojeg su svesni.” (Alaida Asman, 2011:278)

„Nijedna porodica ne egzistira sama za sebe; na horizontalnoj ravni ona je u središtu brojnih koncentričnih krugova koji predstavljaju dalju rodbinu, zajednicu i naciju, dok u vertikalnoj dimenziji ona predstavlja kariku koja čini lanac generacija, odnosno kontinuitet porodice.” (Dina Wardi, 1998: 52)

„Svakodnevni život 'običnog' pojedinca i 'običnih' ljudi karakteriše prisustvo brojnih slika prošlosti. Kolektivno pamćenje i kultura sećanja ne iskazuje samo prošlost, već oblikuje sadašnjost, tačnije svakodnevni život individua i grupa pružajući im mogućnost shvatanja smisla sveta i vizije budućnosti.

Potreba ljudskih bića za višestrukim poistovećivanjem sa različitim kolektivitetima uz širok spektar ljudskih percepcija, stavova, osećanja, mišljenja i delanja otvara mogućnost za promišljanje, samo definisanje i lociranje ličnog 'ja' u odnosu ne samo prema nacionalnom ili etničkom 'ja', već i u odnosu na socijalno, rodno, profesionalno, nadnacionalno 'ja'.” (Sandra Radenović, 2010: 141)

U Holokaustu je stradalo 83 odsto jevrejskog stanovništva predratne Jugoslavije.

Slučaj jugoslovenskih Jevreja posle Holokausta je po mnogo čemu osoben u odnosu na jevrejske zajednice Centralne i Jugoistočne Evrope. Položaj svih posleratnih verskih zajednica u Jugoslaviji je bio regulisan odredbama Ustava iz 1946.godine, koje su bile zajedničke za sve. *Iako je jevrejska zajednica obnovljena kao verska, jevrejsko rukovodstvo je vremenom postepeno počelo da umesto verskog karaktera Saveza, kao najvišeg organa, potencira nacionalni, u nameri da ubrza proces prilagođavanja.” (Mladenka Ivanković, 2009: 59), pa je u skladu sa tim 1952.godine izostavljena reč „veroispovedna” u nazivu. Tome je doprinela i činjenica da su Jevreji procentualno bili najzastupljeniji u NOB-u. Poseban primer je Rapski bataljon, formiran 1943.godine, isključivo*

od Jevreja. Posle rata veliki broj komunista se nalazio kako u redovima jugoslovenskog jevrejskog rukovodstva, tako i na rukovodećim i odgovornim pozicijama u narodnoj vlasti u zemlji. Najistaknutiji među njima je bio Moša Pijade kao spona i posrednik između ova dva rukovodstva.

Činjenica da je srpski narod, kao najbrojniji, takođe pretrpeo strahovite gubitke je blisko iskustvo koje je povezivalo dva naroda. Pomoć stanovništvu bila je obostrana. „*S jedne strane Vlada Jugoslavije je, između ostalog, za potrebe hitne humanitarne pomoći jevrejskom stanovništvu izdvojila u toku 1946.godine preko milion dinara.*” (Mladenka Ivanković, 2009: 193). Takođe, pomoć od strane JDC (United Jews Communities–kod nas pod imenom Džoint) u velikoj meri je upućivana i nejevrejskom narodu.

„Jugoslovensko privredno čudo” je veoma pozitivno uticalo na sve koji su preživeli rat. Odnos prema ženama, obrazovanju, kulturi učinili su da se jugoslovenski socijalizam pokaže kao pogodan okvir za prevazilaženje, ili bar umanjenje, doživljenih trauma jevrejskog naroda u Holokaustu (Šarenac D.).

Ovo istraživanje „opisuje pamćenje” Holokausta u svakoj porodici posebno, a izvlači takođe i ono što im je zajedničko.

1.4. Hipoteze istraživanja

Generalna hipoteza:

Holokaust je uticao na potomke preživelih ostavljajući specifičan psihosocijalni trag.

(Dakle Holokaust je osim nedvosmislenih posledica na direktne učesnike (žrtve) ostavio tragove i na sledećoj generaciji tj. generaciji njihovih potomaka).

Posebne hipoteze:

1. Holokaust je ostavio specifičan i značajan emocionalni trag.
2. Emocionalni trag tj. emocionalni odnos prema Holokaustu je najjači oblik odnošenja.
3. Holokaust je ostavio kognitivni tj. saznajni trag na ispitanike.
4. Holokaust je ostavio trag na nivou ponašanja ispitanika u vezi Holokausta.
5. Holokaust je ostavio trag na nesvesnom nivou.
6. Holokaust je osim negativnih posledica imao i izvesne pozitivne uticaje na prve potomke preživelih.
7. Holokaust je imao uticaja na pogled na svet i život prvih potomaka preživelih.

8. Holokaust je imao uticaja na izbor zanimanja prvih potomaka.
9. Holokaust je uticao na veru u Boga kod potomaka.
10. Holokaust odnos potomaka je povezan sa prezaštitničkim i popustljivim odnosom roditelja i rodbine za koji ispitanici misle da je povezan sa roditeljskim iskustvima iz rata.
11. Deca koja su na mlađem uzrastu saznala o Holokaust iskustvu roditelja imaju snažniji Holokaust odnos.
12. Jači Holokaust odnos (HO) imaju prvorodena deca u odnosu na kasnije rođene (među njima ima i „Spomen sveća”).
13. Jači HO imaju potomci čiji su roditelji izgubili svoje roditelje u Holokaustu.
14. Jačina HO zavisi od načina kako su njihovi roditelji preživeli H.
15. HO je jači kod potomaka samaca nego onih koji imaju porodicu.
16. Postoje polne razlike u stepenu jačine HO.
17. Treća generacija (deca ispitanika) je upoznata sa činjenicom da su njihovi roditelji potomci onih koji su preživeli H.
18. Holokaust nije ostavio negativne posledice na prirodno produženje porodice potomaka.
19. Holokaust odnos je povezan sa mogućnošću ili nemogućnošću opraštanja.
20. Jači HO imaju oni potomci čija su oba roditelja Jevreji.
21. Slabiji HO imaju deca čiji su roditelji prećutkivali svoja iskustva.
22. Ispitanici se nisu osećali kao pripadnici manjinske grupe, niti pripadnici porodica različitih od onih u okruženju.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Vodeći računa o ciljevima istraživanja, postavljenim hipotezama i pažljivim predviđanjem kakve informacije bi trebalo da se dobiju, donesena je odluka o metodologiji koja će se primeniti.

Kako je u pitanju istraživanje sa osetljivom temom, kao najpogodniji način prikupljanja podataka odabran je intervju strukturiranim Upitnikom. Pošto se radi, kako je navedeno, o specifičnoj društvenoj klimi u posleratnoj Jugoslaviji (posebno Srbiji), ni jedan Upitnik u pregledanoj literaturi nije ispunjavao tražene zahteve. Pristupilo se izradi originalnog Upitnika. U njegovom kreiranju učestvovala su saradnice: (psihološkinja, sociološkinja i autorka projekta).

2.1. Istraživački instrumenti

2.1.1. Upitnik

Pri formulisanju pitanja vodilo se računa o svim kriterijumima pouzdanosti i valjanosti koje treba da ispunjava Upitnik. Sama složenost teme zahtevala je formu otvorenih i formu zatvorenih (pitanja sa ponuđenim odgovorima i odgovorima intenziteta). Prema sadržaju, pitanja u Upitniku podeljena su u sedam kategorija koja sa grupom opštih i završnih čine celinu: Vaspitanje, Posebni upečatljivi postupci, Vera, Ja i drugi, Snovi i nesvesno, Roditelji i Treća generacija. Ukupan broj pitanja je 103 – prilog 1.

2.1.2. Skala procene odnosa prema Holokaustu i Indikatori transgeneracijskog prenosa

Skala Holokaust odnosa (HO) sadrži indikatore odnosa prema Holokaustu u trideset izdvojenih pitanja iz Upitnika. Odgovori ispitanika na ta pitanja su kvantifikovani. (detaljnije o skali i definiciji Holokaust odnosa sledi u daljem tekstu)

Odgovori na izdvojenih četrdeset pitanja iz Upitnika predstavljaju direktne indikatore za utvrđivanje, merenje i interpretaciju transgeneracijskog prenosa Holokausta.

2.2. Intervjuerke i intervjueri – Ispitivačice i ispitivači

Pitanje koje se nametnulo: Kako izabrati intervjuere koji mogu ispuniti visoke zahteve profesionalnosti i pripremljenosti za obavljanje tako složenog zadatka?

Odluka da ispitivači budu upravo oni nastavnici koji su prošli jednu ili više edukacija o Holokaustu prirodno je usledila. Dodatni razlog za njihov izbor je što su oni ne samo predavači već i pedagozi: naučeni kako da pitaju, pažljivo slušaju i saosećaju sa učenicima (sagovornicima) – prilog 2.

Saradnica - organizator intervjuisanja formirala je tim od 8 ispitivača. Dostavili su svoje profesionalne biografije. Na zajedničkom sastanku, svi su se usmeno predstavili, izneli svoje motive da učestvuju u projektu. Naveli su da se tom temom već dugo bave i da im je ovo prilika da se na neposredan način upoznaju sa prvim potomcima preživelih, njihovim ličnim pričama, steknu sasvim novo, jedinstveno iskustvo. Pošto je potvrđeno njihovo angažovanje, potpisali su izjavu o poverljivosti materijala koji će sakupiti od ispitanika. Usledila je priprema-obuka za izvođenje intervjuisanja. Osim obuke u usmenoj formi koje su sprovele saradnice, svim ispitivačima je dostavljen potreban materijal i u pismenoj formi - prilog 3.

2.3. Ispitanice - ispitanici

Prvo pitanje na koje je trebalo dati odgovor glasilo je: „Ko se smatra preživelim Holokaust?“. Pokušaji da se dođe do „tačnog“ odgovora, dovodili su do novih pitanja, dilema... Najmerodavniji su odgovori retkih preživelih: „Svi mi, Jevreji koji smo se zatekli početkom rata bili smo predviđeni za uništenje.“ Taj odgovor bio je putokaz za uzorak u II generaciji. Iz čisto praktičnih razloga za potencijalne ispitanike izabrani su članovi Jevrejska opština Beograd (JOB). Ispitanici godišta od 1946., dakle svi rođeni posle oslobođenja. Na kom godištu se zaustaviti? Statistički gledano je 1956. sumnjajući da će biti dovoljan broj ispitanika, odlučeno je da poslednje godišće koje može ući u uzorak bude 1961. Još jedan razlog u prilog tome: 1980.godine (Titova Jugoslavija), rođeni 1961.god su bili punoletni, završili srednje obrazovanje-znači prvih 19 godina života i važan deo školovanja imali u relativno sličnim uslovima kao i oni rođeni 15 godina ranije. Formalni kriterijum je odgovarajuće godišće. Za prevazilaženje rizika potrebnog broja ispitanika to je bilo dovoljno. Na spisku JOB nalazi se 470 članova u rasponu 1946.-1961. Predviđen broj ispitanika je bio 60 ± 5 . Drugi kriterijum za izbor je zainteresovanost za učestvovanjem i dobrovoljnost.

Projekat je predstavljen dva puta: U Beogradu i Kladovu na porodičnom seminaru. Osim upoznavanja sa istraživanjem, zainteresovani su mogli da se prijave za intervjuisanje. Prijavilo se oko 10-15 ispitanika. Izvestan broj ispitanika lično se obratio autorki sa željom da učestvuje, tako da se došlo do polovine predviđanog broja.

Jedan broj ispitanika je želeo da učestvuje po preporuci svojih prijatelja, prethodno intervjuisanih.

Uzorak od 55 ispitanika je dobijen na više načina. Autorka je kontaktirala oko 100 potencijalnih ispitanika. Izvestan broj je odbio, a kao razlozi su navedeni: zdravstveno stanje, moguća velika uznemirenost, strah, porodične obaveze, nedovoljna upotrebljivost njihovih odgovora, nesređena situacija u zajednici i dr. Svaki ispitanik je bio u prilici da neposredno nakon intervjuisanja iznese autorki projekta svoje komentare, primedbe, predloge o pitanjima i ispitivačima.

2.4. Intervjuisanje

Izabrano je intervjuisanje „licem u lice“, tehnika produbljenog intervjuja.

Okvirno vreme trajanja intervjuja je 90 min. Sa ciljem verodostojnosti, predviđeno je da se vrši i audio snimanje celog intervjuja. Jedan ispitivač je odustao.

Kako je Upitnik morao da prođe testiranje, odlučeno je da će svaki ispitivač uraditi po jedan probni intervju. Osim Upitnika, ispitivači su morali i na ovaj način da opravdaju poverenje koje im je ukazano. Ispitanici za probno intervjuisanje su brižljivo birani, npr. da budu saradljivi, da budu oni koji će svojim zapažanjima, sugestijama i primedbama pomoći da se otklone eventualni nedostaci. U probnom intervjuisanju učestvovali su konsultantkinja, saradnica i autorka projekta. Po završetku, obostrano su razmenjena mišljenja. Svi ispitanici su se pohvalno izjasnili o svojim ispitivačima, a na osnovu komentara ispitanika zaključeno je da se mora izvršiti revizija Upitnika. Zajedničkim radom pripremljena je konačna verzija Upitnika spremna za redovno intervjuisanje.

Redovno intervjuisanje je moglo da počne.

Organizatorica je svakom ispitivaču dostavila imena i tel. ispitanika da bi se u ličnom kontaktu dogovorili za mesto i vreme intervjuisanja (po pravilu je birao ispitanik: stan ispitanika, prostorije JOB, neutralno mesto). Najveći broj ispitanika je izabrao svoj dom za mesto intervjuisanja. Manji broj se odlučio za prostorije jevrejske zajednice, a najmanji za neko drugo mesto (poslovni prostor i sl.)

Po obavljenom intervjuu, ispitivač je saradnicama i autorki elektronskim putem dostavljao audio-zapis i transkript.

Autorka projekta je bila na raspolaganju svim ispitivačima tokom faze intervjuisanja, ukoliko bi imali neku dilemu, problem isl. Nekoliko puta se pojavila potreba za reagovanjem, pre svega oko mesta intervjuisanja, odlaganja intervjuisanja i potrebe za dodatnim objašnjenjima ispitanicima.

Dinamika od dva intervjuja mesečno po ispitaniku nije bila ispoštovana. Jedan od razloga je objektivne prirode, bolest dva ispitivača. Kako je došlo do velikog zaostatka, organizator je uvela dva nova ispitivača koji su prošli istu proceduru pripreme kao i ostali. Oni su u velikoj meri doprineli da se intervjuisanje dovede do kraja. Intervjuisanje je trajalo oko 8 meseci.

Kraj intervjuisanja zaokružen je zajedničkim sastankom sa ispitivačima na kome su oni kroz razgovor razmenili svoje utiske, mišljenja, zapažanja. Sprovedena je i završna anketa u kojoj su ispitivači pismenim putem opisali svoj rad na projektu – prilog 4.

2.5. Obrada i analiza

U kvantitativnu obradu i kvalitativnu analizu (psihološki aspekt) kao saradnica se uključila stručna konsultantkinja. Temin „Holokaust-odnos” koji je uveden u ovom istraživanju, definisala je saradnik i stručni konsultant.

„Holokaust-odnos (HO) je odnos koji ispitanik uspostavlja svesno, ali i nesvesno prema temi Holokausta, a koji je primarno nastao preko roditelja i njihovih poruka o Holokaustu, a zatim preko drugih članova porodice i drugih društvenih institucionalnih i vaninstitucionalnih upliva.”

Odgovori ispitanika su ušli u višeslojnu obradu i analizu:

- **Kvantitativna obrada**
  - Deskriptivna statistika
  - Testiranje hipoteza
- **Kvalitativna analiza**
  - Psihološki aspekt
  - Socijalni aspekt
- **Logička analiza**

2.5.1. Kvantitativna obrada

Deskriptivnom statistikom opisana su sva svojstva podataka u uzorku – prilog 5. Izvestan broj kvalitativnih podataka prethodno je nezavisnim ocenjivanjem kvantifikovan za potrebe obrade. Pri tome se vodilo računa da

kvantifikacija bude prilagođena ciljevima istraživanja tj. da se kvantifikuju oni odgovori koji predstavljaju indikatore HO. Ovom obradom dobijene su vrednosti frekvencije i procenti kao osnovni pokazatelji, a zatim srednja vrednost, medijana i mod, grafički prikazi. Dalje dobijeni su disperzija i standardna devijacija koji su korišćeni u složenoj statističkoj obradi – testiranju hipoteza.

Inferencijalna statistika bavi se testiranjem hipoteza-pretpostavki zasnovanim najviše na iskustvenim činjenicama, a u manjem broju hipoteza se radi o naučnim činjenicama (hipoteze koje se odnose na zamensku decu („spomen svijeća”), zavisnost starosti dece i posledica Holokausta i sl.)

Kod postupka testiranja hipoteza najviše se moralo voditi računa o izboru testa (parametarski ili neparametarski), određivanje nivoa značajnosti, određivanje pravila na osnovu kojeg se odlučuje o prihvatanju ili odbacivanju definisane hipoteze.

Za testiranje hipoteza u ovom istraživanju korišćeni su parametarski (normalna raspodela)i neparametarski testovi (Kolmogorov-Smirnov).

Statistička obrada urađena je pomoću softverskog paketa SPSS. Kompletna obrada sa pripremom je urađena za oko 3 meseca.

2.5.2. Kvalitativna i kombinovana (logička) analiza

Uticaj Holokausta na decu preživelih i analiziran je kvalitativno u pogledu psiholoških i socijalnih aspekata. Ova analiza obuhvatila je i prirodu transgeneracijskog prenosa i faktore koji su ga odredile. Psihološka analiza i interpretacija je u određenim slučajevima obuhvatno povezivala kvantitativne i kvalitativne nalaze dajući tako zaključcima veću valjanost i pouzdanost. Socijalni aspekti analizirani su kvalitativno eksplikativnom formom istraživanja koja omogućava samo opise određenih tendencija i poređenja sa sličnim istraživanjima u drugim zemljama. Intrapretacija dobijenih istraživačkih nalaza izvršena je u skladu sa savremenim i relevantnim teorijama ličnosti u psihologiji i socijalnopsihološkim naučnim saznanjima

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezulti su dobijeni kvantitativnom obradom i kvalitativnom analizom i njihovom kombinacijom.

Doc. dr Predrag Teovanović, Prof. dr Vesna Radoman

3.1. Statistička analiza rezultata istraživanja i testiranja hipoteza

U ovom odeljku ćemo prikazati rezultate statističkih analiza koje su primenjene sa ciljem testiranja jedne opšte i 22 posebne istraživačke hipoteze. Statističkim testiranjem hipoteza je ustanovljeno da je potvrđena opšta hipoteza i 13 posebnih, a da nije potvrđeno 9 posebnih hipoteza. Od nepotvrđenih hipoteza neke su dovele do značajnih i vrednih istraživačkih nalaza.

OPŠTOM hipotezom je pretpostavljeno da je Holokaust ostavio specifičan i značajan trag na svesnom i nesvesnom planu kod potomaka onih koji su ga neposredno preživeli. U tom smislu, govorimo o Holokaust odnosu (HO) kao svesnoj i nesvesnoj relaciji koju ispitanik uspostavlja prema temi Holokausta, a koja je primarno nastala preko roditelja i njihovih poruka o Holokaustu, a zatim preko drugih članova porodice i drugih društvenih institucionalnih i vaninstitucionalnih upliva.

POSEBNE HIPOTEZE :

1. Holokaust je ostavio emocionalni trag na ispitanike.
2. Emocionalni trag tj. emocionalni odnos prema Holokaustu je najjači oblik odnošenja.
3. Holokaust je ostavio kognitivni tj. saznavni trag na ispitanike.
4. Holokaust je ostavio trag na nivou ponašanja ispitanika u vezi Holokausta.
5. Holokaust je ostavio trag na nesvesnom nivou.

Radi provere opšte kao i niza posebnih hipoteza konstruisali smo Skalu za procenu Holokaust odnosa koja kvantitativno sumira ukupnu jačinu odnosa ispitanika prema Holokaustu proizvodeći ukupni HO skor za svakog

pojedinačnog ispitanika. Skala za procenu HO sadrži četiri subskele koje specifično ispituju četiri aspekta HO: a) jačinu emocionalnog odnosa, b) jačinu sazajnog odnosa, c) jačinu ponašajnog odnosa d) jačinu nesvesnog odnosa.

#	Pitanje u upitniku	Indikator Holokaust odnosa	Subskala
i01	23	1 (uslov 22 – 1)	emocionalna
i02	33	1,2,3	ponašajna
i03	37	1	ponašajna
i04	38	1	ponašajna
i05	41	1	sazajna
i06	46	1	ponašajna, sazajna
i07	50	1	ponašajna
i08	50	4,5	emocionalna
i09	55	1	emocionalna, nesvesna
i10	56	1,2,3,4,5,6	nesvesna
i11	57	4,5	emocionalna, nesvesna
i12	58	1	ponašajna
i13	64	4,5	emocionalna
i14	76	1	emocionalna
i15	79	1	ponašajna
i16	80	4,5	emocionalna
i17	83	1	ponašajna
i18	85	1	ponašajna
i19	86	1	ponašajna, sazajna
i20	89	4,5	emocionalna
i21	90	1	ponašajna
i22	91	1,2	ponašajna
i23	91	3,4	emocionalna
i24	95	1	ponašajna
i25	97	1,2,3	sazajna
i26	97	4,5,6,7	emocionalna
i27	98	2	emocionalna, sazajna
i28	99	1,2	emocionalna, sazajna
i29	100	1	ponašajna, sazajna
i30	103	1,2	emocionalna

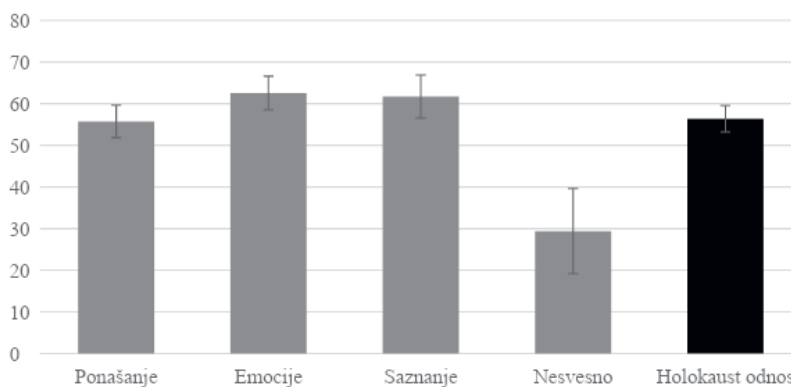
Tabela 1. Pitanja i indikativni odgovori na četiri subskele Holokaust odnosa

Dakle, Holokaust odnos je u tekućem istraživanju određen putem četiri konstrukta nižeg reda (ponašajna, emocionalna, saznajna i nesvesna komponenta). Način na koji su ove varijable operacionalno definisane prikazan je u Tabeli 1. Skor na svakoj od četiri subskale, kao i na skali u celini, izražen je kao procenat indikativnih odgovora ispitanika na odgovarajućim pitanjima iz upitnika. U tom smislu, na svakoj skali i subskali teorijski raspon odgovora ispitanika bio je od 0 do 100.

Skala	Empirijski raspon	M	SD	Interval poverenja (95%)
Ponašanje	21.43 – 92.86	55.74	14.79	51.83 - 59.65
Emocije	30 – 100	62.56	15.20	58.55 - 66.58
Saznanje	0 – 100	61.72	19.61	56.54 - 66.90
Nesvesno	0 – 100	29.39	38.62	19.10 - 39.60
Holokaust odnos	28.57 – 86.21	56.38	12.02	53.20 - 59.56

Tabela 2. Skorovi na četiri subskale i ukupnoj skali Holokaust odnosa

U Tabeli 2, kao i na grafikonu 1, prikazani su deskriptori raspodele skorova ispitanika na četiri subskale Holokaust odnosa, kao i na skali u celini. Rezultati pokazuju da je u 56.3% ($SD = 12.0$) slučajeva na pitanjima detektovan odgovor koji ukazuje na postojanje Holokaust odnosa. Najviši skorovi su registrovani na subskalama emocija (62.56), saznanje (61.72) i ponašanje (55.74), dok je značajno niži postotak indikativnih odgovora registrovan na kratkoj troajtemskoj skali koja se tiče nesvesnog funkcionisanja ličnosti (29.39).

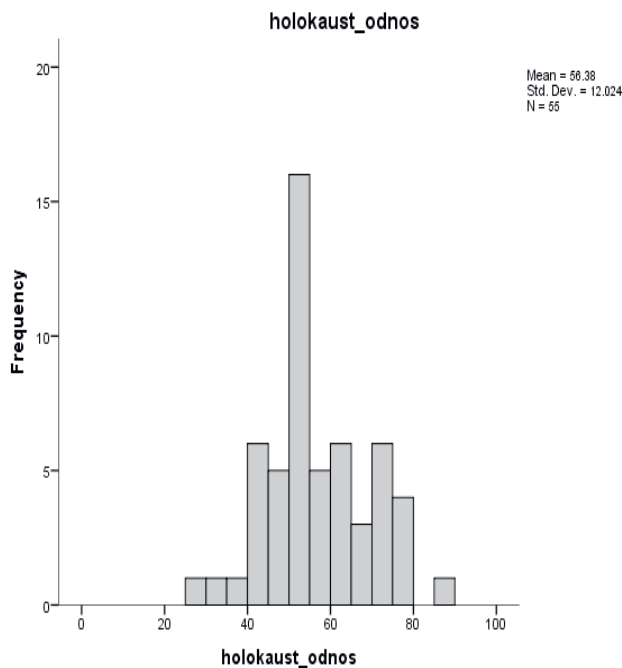
Grafikon 1. Prosečne vrednosti na subskalama (sa intervalima poverenja od 95%)

Subskala	Std. skjunis	Std. kurtozis	KS Z	p
Ponašanje	0.93	-0.19	0.10	.20
Emocije	0.39	-0.61	0.10	.20
Saznanje	-1.63	0.77	0.15	< .01
Nesvesno	2.69	-1.27	0.36	< .01
Holokaust odnos	0.66	-0.34	0.12	.06

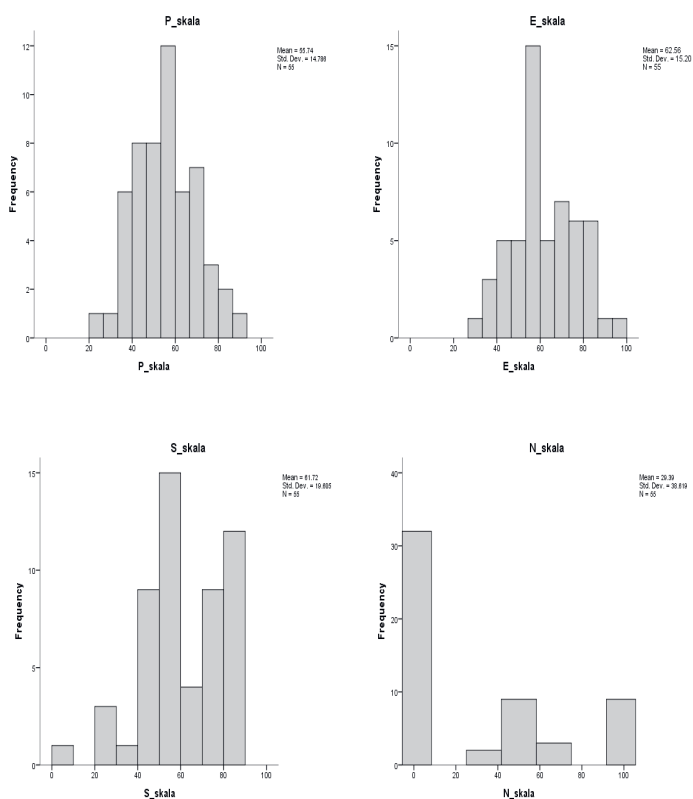
Tabela 3. Pokazatelji odstupanja od normalne raspodele na subskalama Holokaust odnosa

Napomena. Std – Standardizovani koeficijent. KS – Kolmogorov Smirnov.

Rezultati prikazani u okviru Tabele 3 pokazuju da raspodela skorova ispitanika ne odstupa statistički značajno od modela normalne raspodele ($Z = 0.12$, $p = .06$) na skali Holokaust odnosa u celini (videti Sliku 2). Sličan nalaz dobio je i u slučajevima subskala ponašajnog ($Z = 0.10$, $p = .20$) i emotivnog ($Z = 0.10$, $p = .20$) funkcionisanja ličnosti ispitanika (videti sliku 3). Ovi rezultati ukazuju na osnovanost upotrebe parametrijskih testova značajnosti pri testiranju hipoteza.

Grafikon 2. Raspodela skorova ispitanika na ukupnoj skali Holokaust odnosa

Grafikon 3. Raspodela skorova ispitanika na subskalama Holokaust odnosa

Pošto ukupna raspodela skorova na skali HO, subskali E i subskali P imaju oblik blizak teorijskoj normalnoj Gausovoj krivoj možemo da konstatujemo da je većina ispitanika na HO i P skali pokazala srednju jačinu odnosa dok je manji broj ispitanika (ispod $-1SD$) imao nisku jačinu odnosa i takođe mali broj ispitanika (iznad $+1SD$), imao veliku jačinu odnosa, a na E subskali većina ispitanika imala jak intenzitet odnosa a mali broj onih sa vrlo slabim i onih sa natprosečno jakim odnosom.

U okviru slike 3 prikazane su i dve raspodele koje su pokazale značajno odstupanje od modela normalne krive, a tiču se subskala saznavnog ($Z = 0.15$, $p < .01$) i nesvesnog ($Z = 0.36$, $p < .01$) funkcionisanja ličnosti. U prvom slučaju detektovana je značajna negativna asimetrija, dok je u drugom slučaju registrovano marginalno značajno pozitivno horizontalno zakrivljenje. U slučaju ovih subskala preporučena je upotreba neparametrijskih tehnika.

Gornji rezultati potvrđuju postojanje emocionalnog, saznavnog, ponašajnog i nesvesnog traga tj. Holokaust odnosa čime su potvrđene prva, treća, četvrta

i peta posebna hipoteza. Rezultati su pokazali i kakav je njihov međusobni odnos kada im se uporede jačine. Samo jedna hipoteza odnosila se na pretpostavku o jačini i to u najvećoj jačini emocionalnog traga tj. emocionalnog odnošenja prema Holokaustu, koju smo potvrdili dokazavši tako drugu posebnu hipotezu. Dobili smo takođe vrlo vredne podatke o jačini ili snazi drugih vrsta odnosa prema Holokaustu kao i njihovu komparaciju, mada ih nismo obuhvatili hipotezama.

Prosečan intenzitet Holokaust odnosa izražen putem 56.3% indikativnih odgovora može se okvalifikovati kao srednja jačina HO kod većine ispitanika. Emocionalni odnos od $M=62.6\%$ se može okvalifikovati kao najsnažniji oblik odnošenja prema Holokaustu u apsolutnim vrednostima. Saznajni odnos je drugi po rangu u apsolutnim vrednostima tj. skoro jednako snažan kao emocionalni dok je ponašajni srednje, a nesvesni najmanje jačine.

Pošto je ovako pokazano postojanje emocionalnog, saznajnog, ponašajnog i nesvesnog traga koji zajedno govore o ukupnom specifičnom i značajnom svesnom i nesvesnom tragu koji je Holokaust utisnuo, a koji smo nazvali Transgeneracijskim Holokaust belegom, potvrdili smo opštu hipotezu

Šestom posebnom hipotezom je pretpostavljeno da je Holokaust osim negativnih posledica imao i izvesne pozitivne uticaje na potomke preživelih. Raspodela odgovora ispitanika na ovom pitanju prikazana je u Tabeli 4.

Odgovor	Frekvenca	Procenat
Da	37	71.2
Ne	5	9.6
Ne znam	10	19.2
Ukupno	52	100

Tabela 4. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju "Da li mislite da je iz tog teškog iskustva moguće preneti i neki pozitivan uticaj?"

Visok procenat od 71.2% govori o tome da su ispitanici u velikom broju procenili da je osim negativnih efekata Holokausta bilo posredno i nekih pozitivnih uticaja na njih, kao što su razvoj osetljivosti na nepravdu (29.4%), osobina istrajnosti (27.5%), borbenosti (18.2%), solidarnosti (17.6%) i drugih. Ova hipoteza je potvrđena.

Sedma posebna hipoteza iznosi pretpostavku po kojoj je Holokaust imao uticaja na pogled na svet i život prvih potomaka preživelih. Raspodela odgovora ispitanika na ovom pitanju prikazana je u Tabeli 5.

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	37	71.2
Ne	5	9.6
Ne znam	10	19.2
Ukupno	52	100

Tabela 5. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju “Da li je Holokaust uticao na Vaš pogled na život/svet?”

Visok procenat odgovora DA od 71.2% pokazuje da je značajna većina ispitanika procenila da je Holokaust igrao važnu ulogu u njihovom životu, utičući na njihova shvatanja, stavove, ponašanja generalno, čime je ova hipoteza potvrđena. Osmu posebna hipoteza iznosi pretpostavku po kojoj je Holokaust imao uticaja na izbor zanimanja prvih potomaka. Raspodela odgovora ispitanika na ovom pitanju prikazana je u Tabeli 6.

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	13	23.6
Ne	38	69.1
Ne znam	4	7.3
Ukupno	52	100

Tabela 6. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju “Kako ste odlučili o izboru svoje profesije/zanimanja? Mislite li da prošlost Vaših roditelja ima neki uticaj na izbor Vašeg zanimanja?”

Većinski negativan odgovor kod 69,1% ispitanika pokazuje da ispitanici u najvećem broju procenjuju da Holokaust nije imao uticaja na izbor njihovog zanimanja. Ova hipoteza nije potvrđena.

Deveta posebna hipoteza iznosi pretpostavku po kojoj Holokaust nije imao uticaja na veru u Boga. Raspodela odgovora ispitanika na ovom pitanju prikazana je u Tabeli 7.

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	13	24.1
Ne	32	59.3
Ne znam	9	16.7
Ukupno	54	100

Tabela 7. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju “Da li je Holokaust uticao na Vašu veru u Boga?”

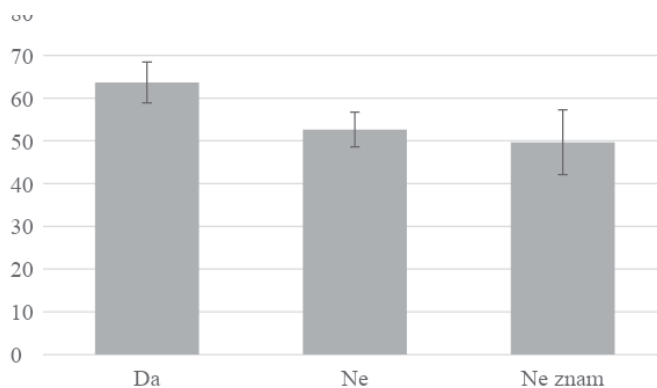

Većina od skoro 60% ispitanika izjavila je da Holokaust nije uticao na njihovu veru u Boga. Smatramo da je tome doprinelo ateističko vaspitanje u duhu socijalističkih vrednosti jer se 58.2% ispitanika izjasnilo kao ateista. Hipoteza je potvrđena.

Desetom posebnom hipotezom je pretpostavljeno da je Holokaust odnos potomaka u vezi sa prezaštitničkim i popustljivim odnosom roditelja i rodbine za koji ispitanici misle da ima izvor u roditeljskim iskustvima iz rata. Rezultati jednofaktorske analize varijanse potvrđuju ovo očekivanje pokazujući da se tri grupe ispitanika formirane s obzirom na odgovor na ovo pitanje statistički značajno razlikuju u pogledu prosečnog skora na ukupnoj skali Holokaust odnosa ($F(2, 48) = 7.97, p = .001$). Kao što pokazuju i podaci iz donje tabele, najizraženiji Holokaust odnos imaju ispitanici koji prezaštitnički odnos roditelja i rodbine povezuju sa njihovim iskustvima iz rata ($M = 63.64, SD = 11.71$), u odnosu na one koju odgovorili odrečno na ovo pitanje ($M = 52.64, SD = 9.25$) i koji su odgovorili sa “ne znam” ($M = 49.66, SD = 10.96$). Pored toga, rezultati Bonferonijevog post-hok testa pokazuju da su sve opažene razlike između tri grupe bile statistički značajne ($ps < .05$).

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Da	23	63.64	11.72	58.57 - 68.71
Ne	20	52.64	9.25	48.31 - 56.25
Ne znam	8	49.66	10.96	40.49 - 58.96
Ukupno	51	57.14	12.09	53.73 - 60.09

Tabela 8. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje “Da li popustljivost i prezaštićivanje možete povezati sa njihovim (roditelji i rodbina) iskustvima i gubicima u ratu?”

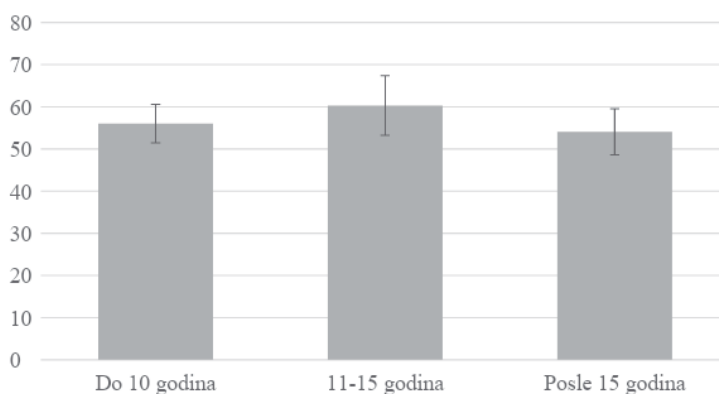
Grafikon 4. Prezaštitničko ponašanje i Holokaust odnos

Ispitanicima koji su ocenili da je roditeljski odnos koji je bio prezaštitnički i popustljiv i to povezali sa roditeljskim iskustvom iz rata, imali su najjači HO. Hipoteza je potvrđena.

Jedanaesta posebna hipoteza pretpostavlja da su potomci koji su na mlađem uzrastu saznali o Holokaustu iskustvu roditelja imali i snažniji odnos prema Holokaustu. Rezultati, međutim, ne potvrđuju ovu hipotezu ($F(2, 50) = 1.10$, $p = .34$) i pokazuju da razlike između tri grupe formirane s obzirom na vreme saznavanja o Holokaustu nisu međusobno značajno različite u pogledu Holokaust odnosa¹ (videti Tabelu 9 i Sliku 5).

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Do 10 godina	22	56.02	10.88	51.20 - 60.84
11-15 godina	16	60.32	14.48	52.20 - 68.03
Posle 15 godina	15	54.08	10.80	48.20 - 60.06
Ukupno	53	56.77	12.08	53.20 - 60.09

Tabela 9. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na HO skali u zavisnosti od odgovora na pitanje "Sa koliko godina ste postali svesni da ste potomak preživelog?"

Grafikon 5. Uzrast saznavanja i Holokaust odnos

Niži uzrast na kome su deca saznala o H nije uticao na veću jačinu njihovog HO, čak su prisutni nagoveštaji da je stariji uzrast taj koji pokazuje tendenciju ka jačem HO. Hipoteza nije potvrđena.

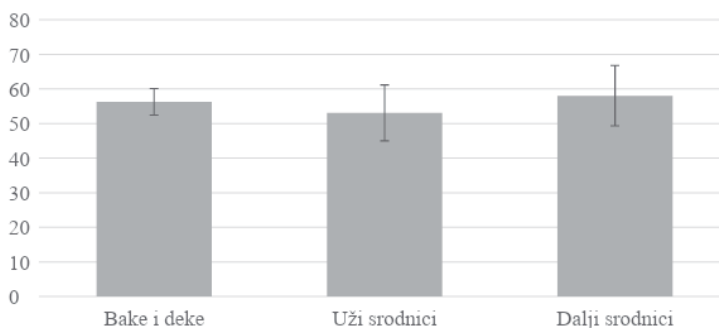
¹ Slični rezultati dobijaju se i onda kada se skorovi sa E skale koriste kao mere zavisne varijable ($F(2, 50) = 1.28$, $p = .29$).

Dvanaesta posebna hipoteza donosi očekivanje o snažnijem Holokaust odnosu prvorodne dece u odnosu na kasnije rođenu decu. Rezultati, međutim, pokazuju da snažnije izražen odnos prema Holokaustu imaju deca koja nisu prvorodena ($M = 58.27$, $SD = 10.71$) u odnosu na svoje starije sibling ($M = 54.69$, $SD = 13.05$), ali i da ta razlika nije statistički značajna ($t(53) = 1.10$, $p = .27$). Očekivanja izražena ovom hipotezom bila su inspirisana rezultatima inostranih sličnih istraživanja (D. Wardi) koji su pokazali da su prvorodena deca preživelih bila izložena većem pritisku roditeljskih trauma. Pretpostavili smo da su prvorodena deca iz našeg uzorka eventualno mogla imati HO veće jačine. Ova hipoteza nije potvrđena. Međutim, vredno saznanje je da prvorodeni potomci iz našeg uzorka nisu bili naglašeno opterećeni Holokaustom, niti psihopatologijom koja je utvrđena u inostranim istraživanjima.(D. Wardi)

Trinaesta posebna hipoteza polazi od pretpostavke da jači Holokaust odnos imaju potomci čiji su roditelji izgubili svoje roditelje u Holokaustu. Podaci prikazani u tabeli 10 i na grafikonu 6 ne govore u prilog ove pretpostavke, kao ni rezultati jednofaktorske analize varijante ($F(2, 51) = 0.31$, $p = .73$).

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Bake i deke	40	56.31	12.36	53.35 - 60.25
Uži srodnici	7	53.08	10.92	42.99 - 63.18
Dalji srodnici	7	58.05	11.78	47.15 - 68.95
Ukupno	54	56.11	11.97	52.85 - 58.38

Tabela 10. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje "Ko je od vaše najbliže rodbine stradao u Holokaustu?"

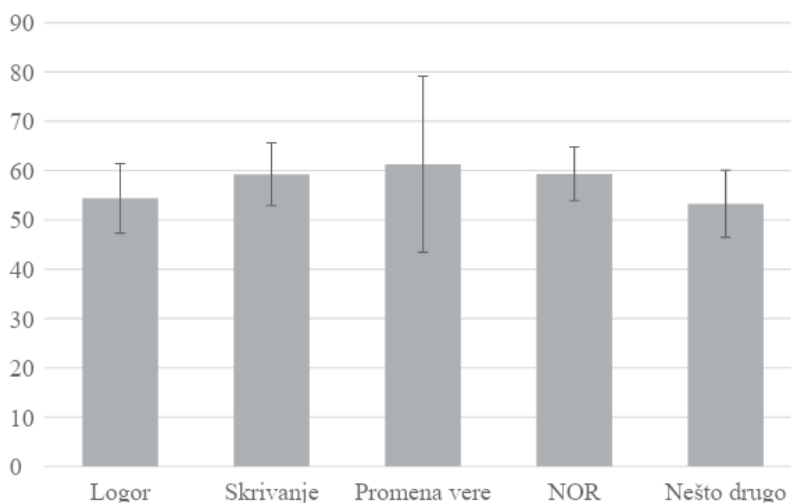
Grafikon 6. Srodstvo sa stradalima i Holokaust odnos

Pretpostavka da je HO jači kod onih čiji su roditelji izgubili svoje roditelje u Holokaustu nije potvrđena. Takođe se pokazalo da stepen bliskosti po srodstvu stradalih u Holokaustu nije imao negativnog uticaja na jačinu HO ispitanika što je vredan istraživački nalaz.

Četrnaestom posebnom hipotezom se pretpostavlja da jačina Holokaust odnosa zavisi od načina na koji su njihovi roditelji preživeli Holokaust. Ipak, intenzitet Holokaust odnosa nije zavisio od načina na koji su očevi ($F(4, 40) = 0.53, p = .72$; Tabela 11, Grafikon 7) i majke ($F(3, 41) = 0.66, p = .58$; Tabela 12, Grafikon 8) preživeli Holokaust.

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Logor	18	54.36	15.25	46.78 - 61.94
Skrivanje	2	59.25	4.60	55.22 - 63.28
Promena vere	2	61.27	12.87	42.27 - 77.80
NOR	16	59.32	11.11	53.48 - 65.24
Nešto drugo	7	53.26	9.20	44.78 - 61.76
Ukupno	45	56.48	12.47	52.78 - 60.22

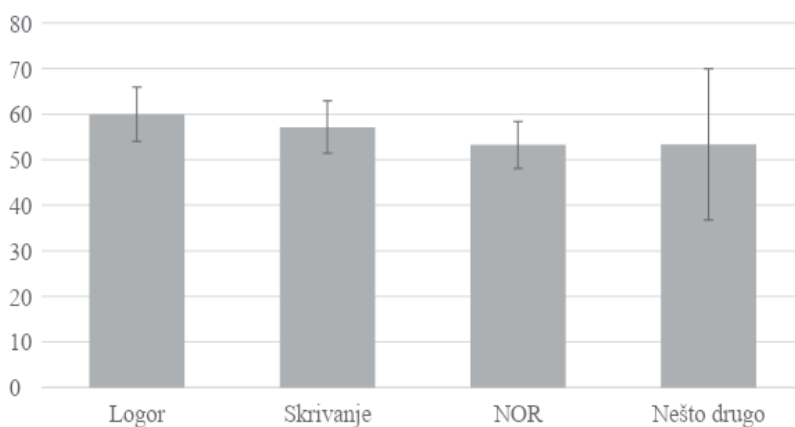
Tabela 11. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje "Kako je otac preživeo Holokaust?"

Grafikon 7. Način na koji je otac preživeo i Holokaust odnos

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Logor	14	59.99	11.36	53.43 - 66.54
Skrivanje	20	57.17	13.11	51.03 - 63.30
NOR	8	53.23	7.46	46.93 - 59.47
Nešto drugo	3	53.38	14.66	16.93 - 89.78
Ukupno	45	57.09	11.72	53.53 - 60.61

Tabela 12. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora na pitanje "Kako je majka preživela Holokaust?"

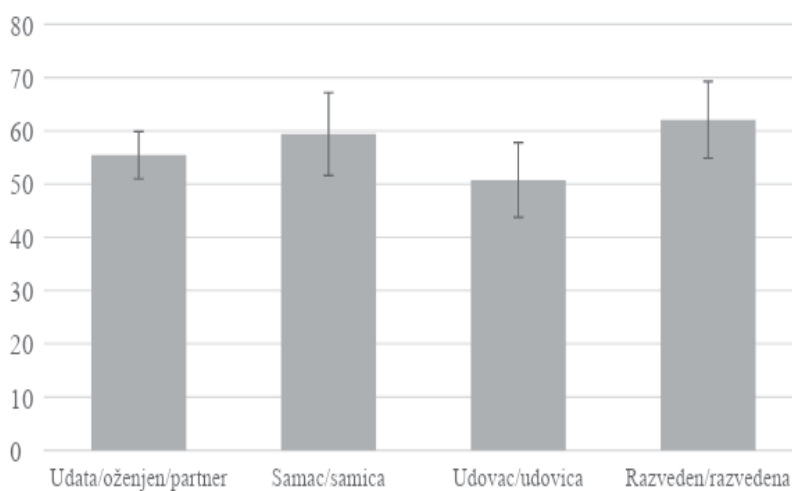
Grafikon 8. Način na koji je majka preživela i Holokaust odnos

Pošavši od hipoteze da je relativno lakši način preživljavanja Holokausta od strane roditelja kao što je na primer promena vere ili skrivanje mogao uticati na slabiji Holokaust odnos dece u poređenju sa roditeljima koji su imali teška iskustva u logorima, pokazalo se da se u vezi načina njihovog preživljavanja nije pojavila bitna razlika u HO njihove dece i da se to manifestovalo i kod očeva i kod majki. Hipoteza, ipak, nije potvrđena.

Petnaestom posebnom hipotezom izneta je pretpostavka po kojoj je Holokaust odnos snažnije izražen kod potomaka samaca nego onih koji imaju porodicu, nije empirijski potvrđena. Naime, između ispitanika različitog bračnog statusa nisu detektovane statistički značajne razlike u pogledu jačine Holokaust odnosa ($F(3, 51) = 1.56, p = .21$).

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Udata/oženjen/partner	31	55.42	12.58	50.81 - 60.04
Samac/samica	6	59.37	9.71	49.17 - 69.04
Udovac/udovica	8	50.77	10.14	42.29 - 59.04
Razveden/razvedena	10	62.05	11.63	53.72 - 70.04
Ukupno	55	56.38	12.02	53.13 - 59.04

Tabela 13. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od bračnog statusa

Grafikon 9. Bračni status i Holokaust odnos

Rezultati su pokazali da ispitanici koji ne žive u braku nisu pojačano okupirani i orjentisani na Holokaust, što smo pretpostavili kao mogućnost. Hipoteza da je bračni status ispitanika mogao uticati na jačinu njihovog Holokaust odnosa nije potvrđena.

Šesnaesta posebna hipoteza pretpostavlja da postoje polne razlike u stepenu jačine Holokaust odnosa u celini, kao i u pogledu emocionalnog funkcionisanja osobe. Rezultati prikazani u okviru Tabele 14 pokazuju da žene imaju značajno izraženiji Holokaust odnos u poređenju sa muškarcima ($t(53) = 2.87, p = .006$). Sličan nalaz dobijen je u slučaju skala emocionalnog ($t(53) = 2.95, p = .005$) i nesvesnog funkcionisanja ličnosti ($t(53) = 2.72, p = .009$).

Dimenzija	Muškarci		Žene		Razlika	
	M	SD	M	SD	t (53)	p
Holokaust odnos	50.12	12.36	59.43	10.75	2.87	.006
Ponašajna	51.24	14.80	57.93	14.47	1.60	.12
Emocionalna	54.45	14.50	66.51	14.08	2.95	.005
Saznajna	61.77	20.05	61.70	19.67	0.01	.99
Nesvesna	10.19	19.92	38.74	42.14	2.72	.009

Tabela 14. Polne razlike na subskalama Holokaust odnosa i skali u celini

Rezultati pokazuju da je ukupan trag Holokausta kao i emocionalni trag značajno dublji kod žena nego kod muškaraca čime je potvrđena hipoteza, ali je dobijen i dodatni nalaz koji nije obuhvaćen hipotezom - da se kod žena trag upisuje dublje nego kod muškaraca ne samo na emocionalnom nego i na nesvesnom nivou. Prvi nalaz o emocionalnom odnosu žena u skladu je sa mnogim psihološkim nalazima o generalno naglašenijim emocijama ili njihovom većem spoljnom manifestovanju kod žena u poređenju sa muškarcima Sedamnaestom posebnom hipotezom se tvrdilo da je treća generacija (deca ispitanika) upoznata sa činjenicom da su njihovi roditelji potomci onih koji su preživeli Holokaust. Rezultati prikazani u okviru Tabele 15 svedoče o tome da ovo jeste većinski slučaj (91.5%).

Odgovor	Frekvencija	Procenat
Da	43	91.5
Ne	4	8.5
Ukupno	47	100

Tabela 15. Raspodela odgovora ispitanika na pitanju "Da li ste svojoj deci na bilo koji način pominjali da u njihovoj porodici ima rođaka koji su preživeli Holokaust?"

Visok stepen upoznatosti treće generacije sa porodičnom istorijom Holokausta potvrđuje postavljenu hipotezu, a istovremeno upućuje na to da je uspostavljena još jedna stepenica generacijskog prenosa i oblikovanja HO kod treće generacije. Dakle, možemo ustvrditi da postoji dvostruki transgeneracijski prenos uticaja Holokausta: prenos sa prve na drugu generaciju, kao i prenos sa druge na treću generaciju.

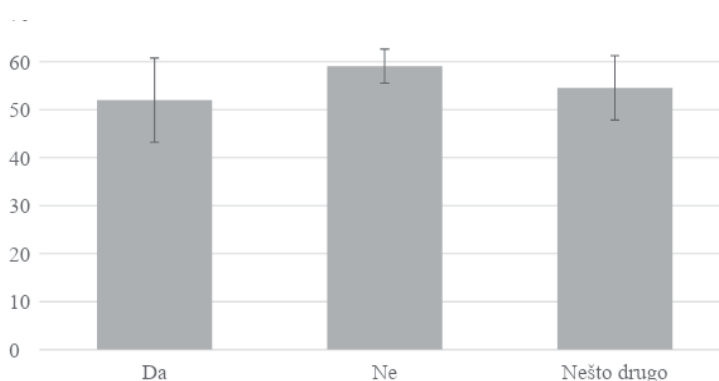
Osamnaesta posebna hipoteza nosi očekivanje da Holokaust nije ostavio negativne posledice na prirodno produženje porodice potomaka. Rezultati pokazuju da su ispitanici iz našeg uzorka u 87% slučajeva imali potomstvo, čime je

potvrđena postavljena hipoteza. Može se čak pretpostaviti da je ovo bilo rezultat uticaja prve generacije preživelih na njihovu decu, jer je prva generacija nakon Holokausta, prema nalazima mnogih istraživanja, imala naglašenu potrebu za potomstvom. Braća i sestre ispitanika su takođe u visokom procentu imali potomstvo. Jaka želja i ostvarenje želje za potomstvom kod I generacije koja je i simbolički označavala pobjedu nad neprijateljem i pobjedu života nad smrću, imala je, predpostavljamo, uticaja na želju za potomstvom i u II generaciji. Dodatni interesantan nalaz pokazao je da između ispitanika koji imaju decu ($N = 47, M = 56.07, SD = 12.67$) i koji nemaju decu ($N = 7, M = 57.60, SD = 7.86$) nije postojala statistički značajna razlika u pogledu Holokaust odnosa ($t = 0.31, p = .76$).

Devetnaesta posebna hipoteza donosi pretpostavku da je Holokaust odnos povezan sa mogućnošću ili nemogućnošću opraštanja. S obzirom na to da je mogućnost praštanja bila jedan od pokazatelja Holokaust odnosa, najpre je izračunat novi ukupni skor na skali Holokaust odnosa koji nije sadržao ovaj ajtem (i28), a potom su testirane razlike između grupa formiranih s obzirom na odgovor ispitanika na pitanje o mogućnosti praštanja. Rezultati jednofaktorske analize varijanse za neponovljena merenja ne pokazuju značajne razlike između grupa ($F(2, 51) = 1.78, p = .18$).

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Da	13	51.97	16.17	42.20-61.74
Ne	30	59.09	9.92	55.38-62.79
Nešto drugo	11	54.55	11.38	46.90-62.19
Ukupno	54	56.45	12.13	53.14-59.76

Tabela 16. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od odgovora o mogućnosti praštanja

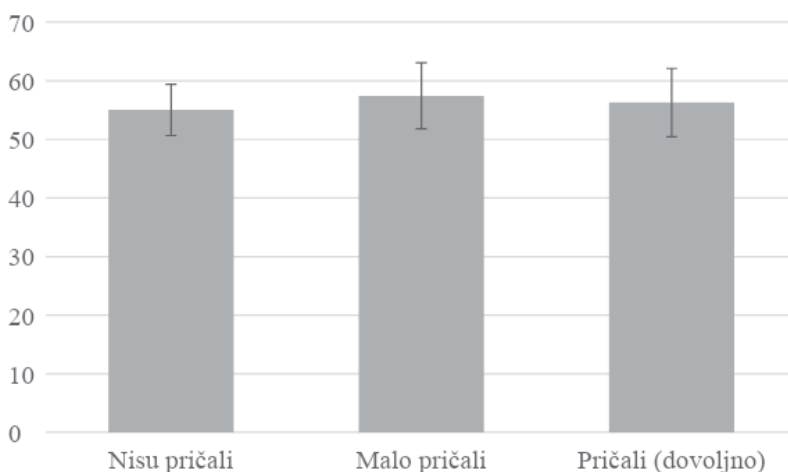
Grafikon 10. Mogućnost praštanja i Holokaust odnos

Gornji rezultati pokazuju da nema razlike u jačini HO između onih koji opraštaju i onih koji ne opraštaju, tako da hipoteza nije potvrđena. Interesantan je nalaz da većina ispitanika (55.6%) ne oprašta Holokaust, dok je 24.1% spremno da oprost.

Dvadeseta posebna hipoteza pretpostavlja da je Holokaust odnos jači kada su oba roditelja Jevreji. Rezultati t-testa ($t = 1.13$, $df = 53$, $p = .27$) pokazuju da razlika u snazi Holokaust odnosa između ispitanika čija su oba roditelja Jevreji ($N = 21$, $M = 54.06$, $SD = 10.87$) i ispitanika čiji je samo jedan roditelj Jevrej ($N = 34$, $M = 57.81$, $SD = 12.63$) nije bila statistički značajna². Dakle, nije potvrđena hipoteza o jačem HO ispitanika koji imaju oba roditelja Jevreja u odnosu na ispitanike sa jednim takvim roditeljom.

Dvadeset i prva posebna hipoteza sadrži pretpostavku po kojoj je Holokaust odnos slabiji onda kada su roditelji ispitanika ćutali i nisu im pričali o svojim traumatičnim iskustvima. Deskriptori raspodele skorova ispitanika na skali Holokaust odnosa za tri grupe ispitanika prikazana je u okviru Tabele 17. Rezultati jednofaktorske analize varijante za neponovljena merenja pokazuju da opažene razlike između grupa nisu bile statistički značajne ($F(2, 52) = 0.16$, $p = .85$).

Grafikon 11. Razgovor roditelja o iskustvima preživljavanja i Holokaust odnos njihove dece

² Slično tome, ispitanici čija su oba roditelja Jevreji ($N = 21$, $M = 59.53$, $SD = 15.63$) i ispitanika čiji je samo jedan roditelj Jevrej ($N = 34$, $M = 64.44$, $SD = 14.85$) nisu se značajno razlikovali u stepenu Holokaust odnosa ($t = 0.76$, $df = 53$, $p = .25$).

Odgovor	N	M	SD	Interval poverenja 95%
Nisu pričali	14	55.02	8.34	50.20 - 59.83
Malo pričali	20	57.43	12.88	51.40 - 63.46
Pričali (dovoljno)	21	56.29	13.61	50.09 - 62.48
Total	55	56.38	12.02	53.13 - 59.63

Tabela 17. Deskriptori raspodele odgovora ispitanika na skali Holokaust odnosa u zavisnosti od procene učestalosti razgovora roditelja o traumatičnim iskustvima

Dvadeset druga posebna hipoteza koja tvrdi da se ispitanici nisu osećali kao pripadnici manjinske grupe niti kao pripadnici porodica različitih od onih u okruženju **je potvrđena**. Na pitanje o tome kako su se ispitanici osećali kao pripadnici manjinskog naroda u bivšoj Jugoslaviji, velika većina od 84% ispitanika dala je odgovore da se nisu osećali kao manjina nego jednako i ravnopravno sa njihovim vršnjacima. Na pitanje o tome da li su videli neku razliku između svoje porodice i porodica vršnjaka, ispitanici su u većini slučajeva (54,7%) dali odgovor da nisu videli neku razliku. Hipoteza je potvrđena.

3.2. Psihološki aspekti

Prof.dr Vesna Radoman

Brojna inostrana istraživanja bavila su se psihološkim posledicama Holokausta na generaciju preživelih i na njihove potomke (Wardi D.1998; Kallerman N P 2001; Wiseman H.& Barber J.P. 2008; Fraser M.A. 2012). Većina ranih istraživanja u inostranstvu, na potomcima preživelih potiče od strane psihijatarata i psihoanalitičara na kliničkom uzorku pacijenata koji su bili na psihoterapijskom tretmanu pa je bila fokusirana na psihopatologiju. Psihoterapeuti su konstatovali da deca preživelih reflektuju ili im se prenose traume roditelja (uspostavljen je termin " preneti trauma"). Danas se uglavnom govori o „Postraumatskom stresnom poremećaju" (PTSD). Većina novijih psiholoških istraživanja ne nalazi u populaciji II generacije veći broj psihički disfunkcionalnih nego što se pojavljuje u redovnoj populaciji. Većina potomaka je mentalno zdrava tj. nije povećano oštećena u odnosu na kontrolne parnjake. Najnoviji talas istraživanja ove problematike usredsređen je na merenje biološke ili epigenetske baze prenesene traume Diane Volf (2016).

Fokus našeg istraživanja nije bio na ispitivanju psihopatologije već na psihološkim i društvenim aspektima odrastanja u porodici onog ko je kao roditelj preživeo Hoolokaust i kako se to odrazilo prevashodno na svesnom ali i nesvesnom planu kod potomaka onih koji su preživeli Holokaust neposredno. Specifičnost ovog istraživanja jeste u tome da je uticaj Holokausta na decu preživelih prvi put ispitivan u našoj sredini i da je to generacija odrasla i vaspitavana u posebnim poratnim društveno političkim uslovima, za koje smo pretpostavila da su imali pozitivan uticaj na ublažavanje teških posledica Holokausta.

Psihološke aspekte Holokausta u našem istraživanju nastojali smo da ispitamo kroz objektivnu kvantitativnu empirijsku proveru kao i kvalitativnom analizom individualnih i zajedničkih karakteristika ispitanika koje su ispoljene u sadržaju i detaljima iskaza ispitanika datih verbalno ali i registrovanjem neverbalnih reakcija ispitanika tokom intervjuja. Uzorak ispitanika činili su subjekti iz redovne, nekliničke populacije.

Na početku istraživanja smo definisali i operacionalizovali teorijski konstrukt Holokaust odnosa tj. odredili koji su to sadržaji koji oblikuju i određuju odnos

ispitanika prema temi Holokausta, smatrajući da su iskustva preživelih roditelja tokom Holokausta, njihove izjave, ponašanja i poruke (u pisanoj i usmenoj formi) dominantan izvor odnošenja prema Holokaustu njihove dece. Nakon ovoga su delovali i drugi društveni činioци kao izvori odnosa prema Holokaustu, a to su pričanje rodjaka, porodični albumi, porodična dokumenta, jevrejska zajednica, informacije dobijene iz literature, muzeja, sa mesta stradanja u Holokaustu, filmova, i predavanja o toj temi.

Holokaust odnos (HO) smo definisali kao odnos ispitanika prema temi Holokausta koji je nastao primarno preko roditelja i njihovih poruka o Holokaustu ali i pod uticajem drugih članova porodice kao i drugih društvenih institucionalnih i vaninstitucionalnih upliva. HO sadrži 4 komponente: emocionalni odnos, saznajni odnos, ponašajni i nesvesni odnos prema Holokaustu.

Za potrebe ovog istraživanja konstruisali smo poseban instrument - **Skalu za procenu HO** dece preživelih i njome izmerili jačinu HO svakog ispitanika, zatim prosečan HO čitavog uzorka ispitanika i njegove raznovrsne relacije. Skalu je sačinila posebna grupa pitanja na koja su ispitanici svojim odgovorima dali indikatore za ukupan Holokaust odnos, a posebne podgrupe pitanja su oblikovale subskale za četiri aspekta Holokaust odnosa. **Prvi aspekt** ticao se emocionalnog odnosa prema Holokaustu, prema stradalima, iskustvima roditelja tokom rata i njihovim nastojanjima da prežive ali i emocijama vezanim za sadržaje primljene iz drugih izvora informisanja o Holokaustu. **Drugi važan aspekt** odnošenja prema Holokaustu koji je istraživao jeste saznajni aspekt. On je obuhvatio saznanja o činjenicama vezanim za stradalu rodbinu, iskustvima roditelja i njihovim teškoćama preživljavanja Holokausta, kao i primanje opštih informacija o njemu stečeno iz drugih izvora kao što su jevrejska zajednica, posete stratištima, muzejima, filmovi, literatura itd. Tu su uključena sećanja, opažanja, ideje, promišljanja, prosuđivanja i zaključivanja o ovoj temi. **Treći aspekt** odnosio se na ponašanje ispitanika vezano za temu Holokausta kao što je npr. poseta mestima stradanja, postavljanje pitanja roditeljima o stradalima, o roditeljskim iskustvima itd. **Četvrti aspekt** odnosio se na nesvesne sadržaje vezane za Holokaust koji su ostavili trag u snovima, govornim omaškama, psihopatološkim simptomima ili drugim manifestacijama. Ukupan Holokaust odnos ispitanika u sebi je sadržao sva 4 gore navedena aspekta.

Potrebno je istaći da je HO ispitanika registrovan u istraživanju, predstavljao konačnicu jednog dugogodišnjeg procesa, sumu nataloženih saznanja, promišljanja i osećanja koja su se kumulirala godinama od trenutka saznanja o Holokaustu, podrazumevajući određenu dinamiku, promene,

razvoj i proširivanje i obogaćivanje saznanja, zaključno sa intervjuisanjem. Interesantno je da su neka pitanja kod određenih ispitanika pobudila prvi put razmišljanje (npr. pitanje o mogućnosti praštanja) o nekom aspektu odnosa prema Holokaustu, tako da se za te ispitanike može reći da su neki segment HO osvetlili i formirali u samom trenutku intervjuisanja. Dosta ispitanika je opisalo tokom intervjuja da ih u mladosti nije mnogo zanimala tematika Holokausta ali da su kasnije, naročito kada su već zašli u pozne godine, intenzivnije počeli da tragaju za porodičnom istorijom, istorijom porodice u Holokaustu pa i za podacima o Holokaustu generalno .

U istraživanju su dobijene i neke početne informacije o trećoj generaciji , tj. deci naših ispitanika i njihovoj obaveštenosti o činjenicama iz porodične istorije vezane za Holokaust kao i okolnostima u kojima su obavešteni o njima, što može poslužiti kao baza za buduće opsežnije istraživanje o sledećoj stepenici transgeneracijskog uticaja Holokausta i njegovim specifičnostima u odnosu na drugu generaciju

Socijalni aspekti istraživani su kroz grupe pitanja koja su davala odgovore o specifičnim sredinskim, društvenim i istorijskim okolnostima u bivšoj Jugoslaviji povezanim sa Holokaustom i imale uticaja na generaciju naših ispitanika.

3.2.1. Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Rezultati istraživanja pokazuju da je Holokaust kod svih naših ispitanika ostavio određeni psihički trag koji je varirao u jačini. **Većina ispitanika** manifestovala je srednju jačinu **Holokaust odnosa** (HO) tj. njihova preokupacija Holokaustom je bila umerena, ostavljajući trag srednje jačine na ličnost, posebno i najjače u pogledu emocionalnog odnosa prema Holokaustu ali slične jačine i u pogledu poznavanja činjenica i promišljanja o saznatim činjenicama vezanim za Holokaust, manifestujući se dalje i kroz ponašanja ispitanika umerenom jačinom ,kao i na planu nesvesnog odnosa najmanjom jačinom, pri tom ne narušavajući ukupnu ravnotežu ličnosti. Može se zaključiti da ispitanici iz našeg uzorka u najvećem broju slučajeva pokazuju dobru prilagođenost i uspešno funkcionisanje u porodičnom i društvenom životu.

Ovakav rezultat srednje jačine dobro i duhovito je opisao Ari Spett koji sebe voli da opisuje kao „sekundarno preživelog” rekavši da ako se Šoa oceni sa 10 bodova kao katastrofa slična cunamiju, on za sebe kaže da je živeo na 5 bodova cunamija čitavog života.

Manji broj ispitanika (11) pokazao je visoku preokupaciju Holokaustom . Takođe manji broj ispitanika (9) pokazao je nizak nivo HO tj. slabiju jačinu

osećanja, manje poznavanja činjenica o Holokaustu i manje zainteresovanosti za ovu temu.

Empirijskom statističkom proverom dobili smo rezultat o jačem Holokaust odnosu žena. Žene su imale značajno jači HO od muškaraca i kod žena je posebno jako bila izražena emocionalna komponenta i nesvesna komponenta (značajno jače nego kod muškaraca) .

Emocionalni aspekt. Emocionalni tragovi bili su najsnažniji kod najvećeg broja ispitanika, imali su nadprosečnu jačinu i sadržali su različite negativne emocije. Najsnažnija su bila osećanja **tuge i žalosti** („Plakala sam što su ljudi zli” ; druga ispitanica: „To je bilo, ne mogu reći opterećenje ali je u odrastanju bilo neke tuge”). Nekoliko ispitanika je to izrazilo rečima „Osećam duboku tugu”. Na pitanje šta oseća kad čuje reč „Holokaust” ispitanici su odgovorili da imaju snažna osećanja (96,3%) kao što je tuga i **teskoba**. Najčešće osećanje pri poseti mestu stradanja je bilo teskoba (50%) . Zatim su bila prisutna **pomešana osećanja tuge, besa, neverice** (30%), ljutnja (7,5%) ali i **ravnodušnost** (10%). Sledeća osećanja po zastupljenosti bila su osećanja **ljutnje , besa, ogorčenosti** koja su ispoljavana u različitim situacijama vezanim za Holokaust. Jedna ispitanica je rekla: „Tokom života sam osećala tu ljutnju, to je nešto što stoji u nama, osećanje koje ne može da se izbegne”. Na pitanje šta su osećali prilikom gledanja filmova i čitanja literature o Holokaustu 20% je odgovorilo da je to bilo osećanje besa. U više slučajeva je otvoreno izražena **mržnja i agresija** („Kada čujem reč Holokaust pomislim na zlo, na to da bih pobila celu Nemačku”). Takođe su ispitanici izražavali **osetljivost na nepravdu** (29,4). Pri razgovoru sa roditeljima koji su hteli da pričaju (jer bilo je dosta onih koji su ćutali o njima teškoj temi Holokausta), 50% ispitanika doživelo je najjači intenzitet neprijatnih osećanja. Na pitanje: „Da li ste slično reagovali kao preživeli na pomen Holokausta 58% ispitanika je potvrdno odgovorilo što nam kazuje da je preko polovine ispitanika usvojilo obrazac emocionalnog reagovanja preživelog na Holokaust, bilo da se radilo o izlivima ili blažim naznakama snažnih emocija (u najvećem broju slučajeva tuge) , bilo da se radilo o kontroli, potiskivanju, nepokazivanju osećanja. U kategoriji „ nepokazivanja osećanja” otkrili smo kvalitativnom analizom podgrupu koja je naučila da kontroliše negativne emocije i podgrupu koja zaista nema emocije ili su one vrlo slabe. Možemo zaključiti da se ovaj obrazac emocionalnog reagovanja, posebno pokazivanja emocija na temu Holokausta, prenosi sa preživelog roditelja na njegovo dete putem identifikacije deteta sa tim roditeljem. Pri razgovoru sa roditeljima o nestaloj rodbini u 50% slučajeva ispitanici su ocenili da su osetili negativna osećanja najvišeg intenziteta (ocena 5 ili 4) koja su ih pratila. Zanimljivi su nijansirani introspektivni

opisi tih osećanja koja se karakterišu kao „nešto sveto”, kao prisustvovanje nečemu svetom, tanano **osećanje nežnosti i poštovanja isprepleteno sa tugom** (u psihologiji se ovakva složena osećanja nazivaju sentimentima). **Strah i brigu** naši ispitanici su ispoljili u odnosu na svoje roditelje koji su preživeli Holokaust ali i u vezi opasne i neprijateljske budućnosti, najviše budućnosti svojih potomaka i porodice vezano za mogućnost ponavljanja istorije slične Holokaustu kroz potencijalne ratove ili neprijski odnos prema Jevrejima u budućnosti. Ispitanici su naročito poredili svoja iskustva tokom bombardovanja i ratova 90-ih kod nas sa iskustvima roditelja u Holokaustu. U vezi toga su izražena pozitivna osećanja prema državi Izrael za koju smatraju da im pruža **osećanje sigurnosti** u slučaju nemilih okolnosti sličnih Holokaustu i ratovima.

Neki ispitanici manifestovali su anksioznost. Posebno su neke žene, imale u detinjstvu jaku **separacionu anksioznost** i kasnije izraženu nesigurnost u sebe. **Strah i brigu** su ispitanici opisali i u vezi **zdravlja i života roditelja** („ Postojao je stalno u meni strah za njihov život i dugo me je držao”) . Ovo su dva psihološka simptoma koji su u stranoj literaturi (Wardi 1998, Bracos 1973), između ostalih, pripisuju deci „spomen svećama” tj. zamenskoj deci koja na sebe preuzimaju ili im preživeli roditelji nesvesno zadaju ulogu (neprežaljenih, voljenih) stradalih rođaka i na tu decu prenose svoje Holokaust traume. Ispitanici su istakli i pozitivno **osećanje ponosa svojim roditeljima** (53,2% ispitanika) koji su uspeli da nadvladaju sve teškoće Holokausta kao i da zabeleže svoja sećanja značajna za istoriju i opomenu budućim generacijama.

Intervju je za određene ispitanike predstavljao stres ali i priliku da reaguju, izliju potisnuta i prećutana osećanja tuge, **patnje**, čak **očaja** i drugih jakih emocija koje su kod nekih ispitanika izazvale i suze, pa je intervju doveo do nekog oblika **katarze**. Nekoliko ispitanika je prepoznalo ovaj proces konstatujući da je intervju imao psihoterapijske efekte. Neki ispitanici su izjavili da se osećaju dobro nakon intervjuja što se takođe moglo protumačiti kao posledica emocionalnog rasterećenja koje su doživeli kroz njega. Gledanje filmova, čitanje knjiga i pohađanje kursa o Holokaustu potvrđeno je od strane 87% ispitanika i izazvalo je jaka osećanja kod 54% ispitanika. Bes je izazvan ovim sadržajima u 20% slučajeva, a tuga u 12% slučajeva . Ispitanici su se naročito pozivali na veliki uticaj filmova na njihov odnos prema Holokaustu.. Posebno pominjan film koji je izazvao jake emocije u generaciji naših ispitanika bio je jugoslovenski film iz 60-ih :”Deveti krug” režisera Franca Štiglica (naziv filma asocira na Danteov 9 krug pakla). Takođe su pominjali gledanje filma „Šoa” i snažna osećanja koja su doživeli pri tome, pogotovo što su mnogi roditelji naših ispitanika bili snimani, dajući intervju o svojim

sećanjima na Holokaust kao dokumentarni materijal za taj film. Ispitanici su takođe u velikom broju ispoljili osećanje brige, ljubavi, empatije, tolerancije u vezi „osetljivog” roditelja povezujući to sa njegovim Holokaust traumama. Interesantan je iskaz kod većeg broja ispitanika da su ih roditelji vaspitavali i usmeravali da nikoga ne mrze i da budu tolerantni (npr. „Nemoj da se opredeliš za mržnju”), što se odrazilo i u pozitivnim odgovorima oko polovine ispitanika o mogućnosti praštanja. Ovakav oblik vaspitanja mogao bi se protumačiti i kao pokušaj gušenja i potiskivanja osvetničkih i mrziteljskih osećanja naročito kod prve generacije preživelih i njihovo nastojanje da pozitivna osećanja prenesu na svoju decu u obliku tolerantnog odnosa prema svim ljudima (na pitanje: Šta mislite o mogućnosti da oprostite jedan ispitanik odgovara: „Dovoljno je što ih ne mrzim”). Međutim nemogućnost tolerancije i roditelja i dece u praksi, manifestovala se kroz negativne emocije, naročito strah, kod preživelih prenet na njihovu decu u odnosu prema Nemcima, nemačkoj naciji, nemačkom jeziku i boravku u Nemačkoj. Intenzitet osećanja koji je procenjivala većina ispitanika u vezi različitih Holokaust sadržaja na skali od 1- 5 bio je ocenjen najvišim ocenama. Deo ispitanika je pričajući tokom intervjua ispoljio takođe snažna osećanja tuge i žalosti kroz plač ili suze u očima, podrhtavanje glasa i slično, koji su pratili verbalne iskaze, ili osećanja besa i ljutnje izražena povišenim tonom glasa, naglašavanjem reči i ljutitog izraza lica.

Kvantitativno merenje emocionalnom subskalom pokazuje da je najveći broj ispitanika pokazao visok prosečni emocionalni skor ($M=62,56$ SD 15,20) koji govori o visokoj zastupljenosti emocija kod njih u vezi teme Holokausta kao i da je emocionalni aspekt HO najsnažnije razvijen kada se uporedi sa drugim ispitivanim aspektima (saznajnim, ponašajnim i nesvesnim). Manji broj (11) ispitanika čiji je E skor iznad 77,76 (tj. iznad $+1SD$) na emocionalnoj subskali, pokazao je nadprosečno visok emocionalni odgovor na temu Holokausta (bile su to sve žene). Još manji broj (8) ispitanika čiji je E skor ispod 47,36 (ispod $-1SD$). pokazao je vrlo nizak broj emocionalnih odgovora u vezi Holokausta.

Jedna manja grupa muških ispitanika (5 ispitanika) nastojala je različitim sredstvima da uspostavi kontrolu emocija ali je analiza pokazala da se radi o nesvesnom potiskivanju. Oni svi imaju na emocionalnoj skali relativno niske skorove (njihov E skor kreće se od 36 -55) ali je kvalitativnom analizom utvrđeno da se radi o nesvesnom mehanizmu potiskivanja negativnih osećanja. Ova grupa se razlikuje od ostalih ispitanika sa niskim E skorom kod kojih je taj rezultat pokazivao zaista nisko emocionalno ulaganje .

Emocionalno reagovanje ispitanika u toku intervjua , ispoljeno verbalno ali i neverbalno ukazuje na jedan kompleksan i jak negativni emocionalni odjek

prevashodno roditeljskog iskustva Holokausta a zatim i drugih vanroditeljskih uticaja kao što su kazivanja rođaka, informacije dobijene u jevrejskoj zajednici, filmovi, literatura, posete stratištima i memorijalima Holokausta. Zaključili smo da je kod svih istraživanih potomaka utisnut jedan veći ili manji **emocionalni trag**, dakle stvoren jedan emocionalni depo povezan sa Holokaustom koji se sastojao od većinski negativnih snažnih emocija ali je u sebi sadržao i neke pozitivne emocije, npr. **ponosa, poštovanja, i divljenja prema roditeljima** koji su uspeli da prežive i prevladaju sve teškoće rata i Holokausta i nakon toga nastave da grade nov život i porodicu.

Važan podatak za emocionalni status ispitanika predstavlja procena većine ispitanika da su bili rođeni kao **željena deca** (96%) kao i opis pozitivne porodične atmosfere u kojoj su se razvijali. Veliki broj je izjavio da su imali **srećno detinjstvo** i pri tome su doživljavali svoje roditelje kao pozitivne uzore, najčešće kao borbene i aktivne (posebno kada se radilo o roditeljima vojnim licima i borcima NOR) Manji broj ispitanika, opisao je **nepovoljnu porodičnu atmosferu i ponašanja roditelja opterećena teškim iskustvima Holokausta** („Mama je pregorela” ili drugi ispitanik: „Ona nas je hranila strahom”; Treći ispitanik: „Bila je oštećena, trudila se... brinula..., negovala očevu majku ali nije bilo bliskosti”). njihove dece. Takođe je psihološki relevantan razvojni činitelj **posebna vezanost za roditelje** koja je utvrđena kod naših ispitanika(70%), koju su oni u 45% slučajeva povezali sa roditeljskim iskustvima iz Holokausta. Jedna ispitanica je rekla: „Ogromnu vezanost sam osećala za roditelje. Jedan od razloga definitivno jeste Holokaust, u smislu da nosim deo njihovog tereta...”. Ovde se pojavljuje i preuzimanje roditeljskih patnji na sebe, ne bi li se olakšao teret koji roditelj nosi. Sličan mehanizam prenosa i preuzimanja krivice od strane 2 ispitanika našli smo uz pitanje zašto su oni ostali da žive, koje je potpuno iracionalno (nesvesni mehanizam introjkcije). Posredno su takođe vidljivi i slučajevne preterane vezanosti roditelja za dete. Obostrana vezanost i prezaštitnički odnos roditelja u našem istraživanju su, ne retko, bili zasićeni **separacionom anksioznošću** koja se razvila ne samo kod ispitanika nego je postojala kod preživelog roditelja i može se dovesti u direktnu vezu sa roditeljskim iskustvima iz rata i Holokausta. Dakle i separaciona anksioznost je u nekim slučajevima transferisana sa preživelog na dete. Jedna ispitanica je na pitanje u intervjuu: Jeste li imali emocionalne, psihičke smetnje (noćne more, snove, anksioznost, strahove itd.) vezane za Holokaust koji su preživeli roditelji, 27,3% (15 ispitanika) je odgovorilo da ih je imalo. U pitanju su bile npr. noćne more, snovi gde su oni žrtve Holokausta i neke druge emocionalne teškoće. Objedinjenom kvalitativnom i kvantitativnom analizom i procenom izdvojili smo malu

grupu ispitanika (5) koji su manifestovali izvesne simptome emocionalne neprilagođenosti. To su uglavnom bili psihosomatski simptomi. Sa nekim ispoljenim oblicima blažih psihičkih smetnji registrovali smo takođe malu grupu (4) ispitanika. Kod nekoliko naših ispitanika smo našli jedan ili dva simptoma koji, između ostalih, karakterišu simptomatologiju tzv. dece spomen sveća ili zamenske dece, kakve su opisali zapadni autori (Vardi 1998, Sigal, Silver Rokoff 1973) kojoj preživeli roditelji dodeljuju ulogu stradalog (neprežaljenog, voljenog) rođaka i na takvo, obično prvorodenom detetu, prenoseći na njega svoje psihičke traume iz Holokausta. U našem istraživanju nismo mogli da registrujemo nijedan slučaj prave i potpune spomen sveće među našim ispitanicima nego samo nekoliko slučajeva sa pojedinim elementima spomen sveće.

Saznajni aspekt, je u potpunosti svestan kognitivni sadržaj koji sadrži korpus informacija, donetih zaključaka i ideja vezanih za Holokaust, formiran dominantno na osnovu iskaza i ponašanja roditelja u vezi toga. To su činjenice o tome kako su se roditelji spasili i preživeli, ko je i kako od bliže i dalje porodice stradao ili preživeo. Ispitanici su većinom pokazali dobro **poznavanje detalja** ili bar **najvažnijih činjenica** o životu, teškoćama i načinima preživljavanja roditelja u okolnostima rata i Holokausta. Svi ispitanici iz našeg uzorka, njih 55 su znali na koji način su njihovi roditelji preživeli Holokaust. Najveći broj preživelih očeva bio je u NOR-u (47,3%), a najveći broj preživelih majki se skrivao (38,2%). Drugi po rangu je bio broj očeva i majki logoraša (32,7% očeva a 23% majki). Saznajni aspekt izmeren kvantitativno na saznajnoj subskali pokazao se takođe skoro jednako visok kao emocionalni ($M = 61,72$, $SD = 15,20$). Ovaj podatak govori o tome da je nivo poznavanja činjenica o Holokaustu i promišljanja i zaključivanja o njima bio visok kod najvećeg broja ispitanika.

Skoro svi ispitanici osim u 2 slučaja znali su nazive logora, mesta gde su se roditelji skrivali, većina je znala i godine i mesece značajnih događaja. Mnogi su nabrajali stradale rođake i navodili cifre o broju stradalih u njihovoj bližoj i široj porodici (92% ispitanika imalo je stradale među najbližim srodnicima a samo 1,9% ispitanika kojima nije stradao niko).

Dakle kod nekih ispitanika je poznavanje činjenica bilo vrlo detaljno, a kod manjeg broja oskudno ili su se pozivali na zaboravljanje. Neki nisu znali mnogo detalja jer roditelji nisu hteli da pričaju, a u nekim porodicama je to bila tabu tema, ali su ispitanici sticali saznanja o njoj od rođaka, prijatelja, čitajući literaturu i interesujući se samoinicijativno. Nekoliko ispitanika se posvetilo prikupljanju podataka i istorijske građe vezano za sopstvenu porodicu ili generalno o Holokaustu. Manja grupa ispitanika nije pokazala

interesovanje za temu ili pak nije smela da pita roditelje pa je to bio razlog malog poznavanja samo osnovnih činjenica iz porodične istorije Holokausta kao i činjenica o Holokaust iskustvima preživelog roditelja. Dalje su prikupljana saznanja od strane rođaka, prijatelja, iz roditeljskih zabeležaka, njihovih svedočenja (mnogo puta se spominje svedočenje za Spilbergov film Šoa), dnevnika, porodičnih albuma, zatim informacija iz jevrejske zajednice, Jevrejskog muzeja, gledanjem filmova i čitanjem literature. Posete mestima stradanja bila su važan izvor saznanja i promišljanja o Holokaustu.

Saznanja su prikupljana u različitim uslovima. Najveći broj ispitanika je rano saznao da predstavljaju potomke preživelih (do 10 god. 41%; od 11 do 15 godina 30%; posle 15 godine 28%). Neki su saznavali bolne činjenice o stradanjima rođaka i teškim iskustvima roditelja direktno kroz razgovor sa roditeljom. Veliki broj roditelja davao je šturu i elementarne podatke (36%) pa su o tome dobijali saznanja od rođaka, roditeljevih prijatelja, čuli skrivene razgovore odraslih (čuli kako roditelji o tome govore sa drugima u 35% slučajeva. Roditelji su u 74% pokazivali fotografije nestale rodbine ali je 69% bilo spremno da priča povodom njih (ovde treba uzeti u obzir činjenicu da je nekad drugi roditelj koji nije bio Jevrejin pokazivao fotografije i pričao, a ne preživeli). Neki roditelji su odbijali da o tome govore. Registrovano je 72% roditelja koji su napisali ili na drugi način zabeležili svoja svedočenja mada se dešavalo da su to ispitanici tek kasnije pred kraj života ili nakon smrti roditelja otkrili, a u dva slučaja ispitanici nisu imali hrabrosti da to pročitaju. 43% ispitanika je smatralo da je ono najbitnije iz biografije preživelih roditelja bilo vezano za Holokaust (56% da nije). Skoro polovina ispitanika (46%) je procenila da su priče o Holokaust iskustvima bile ublažene ili obojene.

Promišljanje analiza i zaključivanje o temi Holokausta bili su vidljivi kroz pitanja o tome koliko je on uticao na njihov život i pogled na svet, izbor profesije, veru u Boga, mogućnost opraštanja. Na pitanje iz intervjua „Da li je Holokaust uticao na vaš pogled na život i svet 71% ispitanika je odgovorio potvrdno, a samo 9,6% odrečno dok je onih koji ,ne znaju da li je bilo tog uticaja bilo 19%. Neki ispitanici su samo kratko odgovorili da je uticao bez obrazlaganja, a neki su davali obrazloženja u smislu njegovog generalnog uticaja na ozbiljan, čak oprezan odnos prema ljudima i životu („Uzeo mi je neku površnost, bezbrižnost ,veselost” ili drugi ispitanik „Da uozbiljio je moju neozbiljnu stranu ličnosti” treći ispitanik „Postajete obazriviji ne sam u čitanju tekstova nego i ljudi, čitate između redova neke poruke”; četvrti ispitanik :”Da uticao je ,roditelji su me uvek savetovali da budem pripremljen na ono što može da te snađe, da nađeš snage da preživiš”. Izjave ispitanika kao što su : „ Da uticao je tako da kad počne rat osećaš da je otvoren lov

na tebe" ili jedna ispitanica: „Da ja sam zapečaćena, postoji taj jedan pečat u meni koji tačno mogu nazvati Holokaust pečatom” , pokazuju dubinu i ozbiljnost traga koji se široko reflektuje na sve oblasti života i osvešćenost ispitanika o njegovom uticaju. Neki ispitanici su kazali da je Holokaust uticao na njihovu potrebu da pomažu ugnjetavanima, slabima, izgnanima, na borbu za pravdu i bolje društvo, bavljenje politikom i slično. Pitanja koja su takođe tražila promišljanje i zaključivanje ticala su se uticaja Holokausta na izbor zanimanja, veru u Boga i mogućnost opraštanja.

Mali broj ispitanika (23%) rekao je da je Holokaust uticao na izbor njihove profesije, studija na fakultetu i slično. Većina je kazala da nije imao uticaja (69%). Takođe nije uticao na njihovu veru u Boga. Zanimljivo je pitanje opraštanja. Inostrana istraživanja su se takođe bavila ovom problematikom. Tamo su dobijeni rezultati koji govore da je oko polovine ispitanika oprostilo, a druga polovina nije. U našem uzorku većina ispitanika (59 %) je iskazala nemogućnost opraštanja tako velikog i strašnog zločina („ Ja ne mogu da oprostim jer to je neoprostivo” ; drugi ispitanik: „Teško da tako nešto može da se oprost. Ubiju jednu osobu, pa ubicu kazne smrću ili doživotnim zatvorom, a ubijete milione i ostanete nekažnjeni”) Pojavio se značajno manji broj onih koji su oprostili ili izjavili da bi trebalo oprostiti (24%). U ovoj grupi je bilo dosta onih koji su rekli da mogu da oprostite ali ne mogu nikad da zaborave („Ljudi smo, grešimo, pa da oprostimo ali da ne zaboravimo. Prinuđeni smo da oprostimo”) .Statistička provera pokazala je da jačina HO nije uticala na mogućnost praštanja.

Zaključili smo da postoji snažan saznanj traga sastavljen od korpusa sakupljenih podataka , činjenica i događaja u obliku memorijskog depoa, o kojima se donosio sud i zaključci, i da je tokom života ovo saznanje obogaćivano, a prosuđivanje o činjenicama evoluiralo i da postoji puna svest o njihovom generalnom značaju i stepenu uticaja na ispitanika. Potrebno je imati u vidu da je psihologija kao nauka konstatovala da naša sećanja nisu statična i da podležu vremenom, osim zaboravljanja, i reformulacijama tokom života nenamerno, uključujući i kasnija zapažanja i eventualne promene mišljenja i stavova. Dakle upamćene činjenice su donekle promenjiva kategorija koja može da se „oboji” i menja pod uticajem mnogih faktora pa i nesvesnog, posebno kada su u pitanju neprijatna sećanja. Zato je potrebno posmatrati i saznanj aspekt HO u ovom kontekstu.

Ponašajni aspekt Holokaust odnosa meren na kvantitativnoj ponašajnoj subskali pokazuje vrednost srednje jačine ($M = 55,74$; $SD = 14,79\%$) što znači da su ispitanici iz našeg uzorka ispoljili srednji stepen ponašajnog angažovanja u situacijama koje pokazuju njihov odnos prema Holokaustu.

To su bile situacije gde su ispitanici pokazivali, kroz sopstveno ponašanje, zainteresovanost i vezanost za temu Holokausta kao što su posete stratištima na kojima su stradali njihovi rođaci (71%) ili su bila opšta mesta stradanja Jevreja u Holokaustu (28%), zatim postavljanjem pitanja i insistiranjem na roditeljskim odgovorima u vezi njihovih iskustava i sudbine rođaka, pohađanjem kursa, gledanjem filma, odlaskom u muzej sa ciljem prikupljanja informacija i čitanjem literature o Holokaustu .

Bio je zanimljiv put dolaženja do saznanja, bili su različiti putevi , uglavnom diktirani od strane roditelja . Iskristalisalo se nekoliko grupa ispitanika u tom pogledu..

Svega 24% ispitanika je **postavljalo pitanja roditeljima** o njihovim iskustvima Holokausta. Većina ispitanika je kazala da su shvatali da je to bolna tema pa nisu želeli da povređuju roditelja. U dosta slučajeva su rekli da je to bila zabranjena tema u porodici („Nisam smela da pitam o tome”)ali neki od njih su ponekad slučajno ili ne , čuli razgovore roditelja sa prijateljima ili rođacima i tako saznavali . Ne mali broj roditelja iz našeg uzorka koji nisu hteli da pričaju tokom čitavog života, a negde pred kraj ili kad su otišli u penziju, progovorili su ali uglavnom šturo, dajući po neku elementarnu informaciju. Ispitanici koji su postavljali pitanja nekad su bili uporni i pri tome postavljali i direktno pitanje kao što je npr. da li je roditelj ubio nekoga . Neki su čekali pogodan momenat da zapitaju („Uvek sam ja tražio, ali je to bila tabu tema, onda čekam pogodan trenutak da nešto pitam, ali ne direktno”). Jedna grupa se okrenula vanporodičnim izvorima: najviše filmu i literaturi za opšte podatke o Holokaustu ali i dokumentaciji Jevrejske opštine i muzeja za podatke o stradaloj rodbini. Neki ispitanici su izjavili da kao deca i adolescenti nisu bili zainteresovani za tu temu i da je to došla na red tek u kasnijim godinama dok su drugi rekli da ih to nije zanimalo sve do sad, u starosti i da im je sad žao što nisu pitali dok su roditelji bili živi. Veći broj ispitanika postavljao je pitanja o nestaloj rodbini (60%). Za roditelje je znači bilo manje traumatično da pričaju o gubicima članova porodice, makar to bili njihovi najbliži, nego da spominju sopstvena bolna iskustva. Neki ispitanici su saopštili da su njihovi preživeli roditelji radije prepričavali samo šaljive epizode iz rata ili drugih iskustava.

Vrlo veliki broj ispitanika je **posetio mesta stradanja** (85%), nabrojano je ukupno 22 takva mesta među kojima su bili logori smrti kao što je Aušvic, Dahau, Jasenovac, Mathauzen, Najveći broj tih poseta (43%) ispitanici su imali do 20-e godine života. Odluka ispitanika da posete **mesta stradanja njihovih najbližih** (71%) ali i nezavisno od toga kao što je **poseta opštim mestima stradanja Jevreja** tokom II Sv. rata kao i **memorijalnim Holokaust centrima**,

npr. Jad Vašem u Izraelu. (28%), govori o visokoj vezanosti ispitanika za temu Holokausta i jakoj motivaciji da uprkos potresnim momentima za koje znaju da ih tamo čekaju, preuzimaju ovaj bolan korak.

Ispitanici su takođe manifestovali ponašajni aspekt HO **odlazeći da gledaju filmove** kao što su „Šindlerova lista“; „Pijanist“; „Deveti krug“, „Šoa“ itd., zatim **čitajući literaturu** (npr. roman „Mila 18“? „Dnevnik Ane Frank“ itd.), zatim **posećujući predavanja** sa tom temom. Mali broj je išao na kurseve sa temom Holokausta.

Nesvesni odnos prema Holokaustu

Subskala koja je kvantitativno pokazivala snagu nesvesne tj. potisnute preokupacije sadržajima vezanim za Holokaust, mada relativno skromne pouzdanosti, dala je prosečnu meru od 38%. To je bila najmanja jačina jednog od četiri merena aspekta HO.

Analiza snova ispitanika pokazuje da je manji broj njih (23 ispitanika tj. 41%) odgovorio da je imao snove koji se mogu povezati sa Holokaustom. Oni koji su odgovorili da su ih imali, to su bili teški, upečatljivi i ponavljajući snovi i noćne more, pri čemu su strašni snovi bili dominantni (73%). Osnovna tema u većini snova je proganjanje i bežanje od smrti. Najčešće su ispitanici u snovima bili proganjeni od strane Nemaca koji su hteli da ih ubiju, a oni su u velikom strahu bežali i pokušavali da se spasu. Doživljeni strah je uvek bio na skali procenjivan najvišom ocenom 5. U nekoliko slučajeva strah od smrti je imao simboličnu formu (nestajanje, propadanje u vodu, zemlju, ili rupu). U 17% slučajeva izjasnili su se da su sanjali snove u kojima su bili žrtve. Interesantan je nalaz da 98% ispitanika kaže da ne oseća strah kad čuje reč Holokaust, a da je pri tome kod 40% ispitanika u snovima gde su bili žrtve proganjanja od strane Nemaca ili „zlikovaca“ bio prisutan strah što bi moglo ukazivati na potiskivanje tih strahova u nesvesno. Dakle dominantno osećanje ispoljeno u snovima je bilo strah. To je bio potisnuti strah u nesvesno, manifestovan u snovima.

Korišćenje **mehanizama odbrane** (Ana Frojd), nesvesnih tvorevina koje imaju funkciju očuvanja i održavanja mentalne ravnoteže unutar ličnosti, ukazali su na ugrožavajuće težnje iz oblasti nesvesnog kod nekih ispitanika. Najčešće su korišćeni mehanizmi odbrane, potiskivanja, zatim mehanizam negacije, a u manjoj meri mehanizam poricanja. Ispitanici koji su manifestovali mehanizam negacije opovrgavali su postojanje negativnih i neprijatnih osećanja vezanih za roditelje i Holokaust potiskujući ih u nesvesno („ne osećam ništa, ne razmišljam o tome, ne zanima me“). Mehanizam poricanja ispoljio se u neprihvatanju bolnih spoljašnjih događaja iz Holokausta. Ovi nesvesni

mehanizmi odbrane bili su prisutni kod ispitanika i u vezi bombardovanja i ratova 90-ih koje su neposredno preživeli i koje su oni često poredili sa ratnim i Holokaust okolnostima prve generacije. Naišli smo i na prisustvo mehanizma sublimacije ne samo kod naših ispitanika nego i kod generacije njihovih roditelja. Neki naši ispitanici koristili su sublimaciju, transformišući svoja teška i emocionalno neprihvatljiva iskustva u kreativni umetnički rad, zatim kroz radoholičarstvo i u dva slučaja kroz crni humor. Mehanizam sublimacije prenesen je od strane nekih roditelja na njihovu decu. Ovakvi roditelji su po opisu njihove dece bili veliki radnici, mahom odsutni od kuće, veoma ambiciozni i posvećeni poslu, neki su bili umetnici, pisci i sl. Svesna borba sa osećanjem tuge ali i njeno potiskivanje u nesvesno upečatljivo su opisani od strane jedne ispitanice rečima: „ Ne treba gajiti svoju tugu nego je treba ščepati za vrat, ne treba joj dati da diše”.

Govorne omaške, govor tela, pauze pre odgovora kod ispitanika ukazivale su takođe često na nesvestan odnos prema nekom aspektu teme Holokausta tokom intervjua Npr. ispitanica kaže „Šta je meni u životu nadoknadilo taj ogroman *dobitak* „ , praveći tako govornu omašku u kojoj ona svesno želi da kaže: *gubitak* ali izbija nesvesna potisnuta misao da je to za ispitanicu zapravo predstavljalo dobitak.

U dva slučaja se spontano manifestovalo familijarno nesvesno naših ispitanika tj. zapis o Holokaustu u njihovom familijarnom nesvesnom (pojam koji je definisao Jungov sledbenik Zondi otkrivši u nesvesnom egzistenciju predaka koji u nama i dalje žive determinišući najvažnije oblasti našeg života) čija je pojava veoma interesantna jer se retko sreće spontano manifestovano izvan Zondijeve Šikzal analize , svedočeći o posebnoj senzibilnosti ovih ispitanika i snažnom upisu Holokausta u njihovo porodično nesvesno.

Možemo zaključiti da su negativne emocije tuge i žalosti bile jače zastupljene na svesnom planu a da je jako osećanje straha najčešće potiskivano u nesvesno i u određenim slučajevima imalo destruktivne posledice na ličnost ispitanika. Konstatovali smo takođe kod nekih ispitanika potiskivanje u nesvesno neprijateljskih osećanja prema „zlotvorima” pa i osećanje mržnje i osvetničkih ideja.

Kvalitativnom i kvantitativnom analizom svih gore navedenih podataka došli smo do zaključka da se HO postepeno razvija tokom života od trenutka saznanja o H zaključno sa trenutkom intervjuisanja, i taloži se na svesnom i nesvesnom nivou strukturišući jedan mentalni trag koji smo nazvali **Transgeneracijski Holokaust Beleg** (THB). Unutar ovog belega talože se kognitivne spoznaje o događajima i istoriji porodice tokom Holokausta,

posebno o roditeljskim iskustvima i načinu njegovog preživljavanja, zatim i informacije iz drugih izvora o roditeljskim iskustvima i o Holokaustu generalno, čime se stvara snažan emocionalni trag ili depo gde su uskladištene brojne negativne emocije kao što su tuga, žalost, ljutnja, bes, anksioznost, osećanje bespomoćnosti, mržnja i strah. Mržnja i strah su često potiskivani u nesvesno, pokrećući mehanizme odbrane kao što su negacija, represija, sublimacija koji imaju funkciju očuvanja psihičke ravnoteže i koji su u malom broju slučajeva bili neuspešni te je došlo do izbijanja određenih simptoma psihičke neprilagođenosti ispitanika. THB se reflektovao i na planu ponašanja ispitanika u situacijama koje su bile povezane sa Holokaustom.

3.2.2. Socijalno psihološke posledice Holokausta na potomke preživelih i širi socijalni uticaji

Socijalne posledice Holokausta najviše se tiču porodice preživelog i njene specifičnosti koje su mogle uticati na decu, a koje smo analizirali kroz grupu pitanja koja su fokusirala te relacije.

Na pitanje : Šta mislite kako su iskustva vaših roditelja tokom rata uticala na **način kako su vas odgajali** 43,5% ispitanika je odgovorilo je da su uticala presudno, a 25,5% da je imalo izvesnog uticaja. Što govori o tome da je većina ispitanika (69%) smatrala da je takvo roditeljsko iskustvo uticalo na način kako su oni vaspitavani. **Prezaštićivanje i popustljivost roditelja i članova porodice** bili su prisutni u vaspitanju dece preživelih kod 34,6 % ispitanika, pri čemu je 34,1% ispitanika ovakav odnos povezao sa njihovim teškim Holokaust iskustvima. Ovaj podatak govori o značajnom socijalnom uticaju Holokausta na određene porodice koji se psihološki reflektovao na decu. Statistički je potvrđeno da su prezaštićivanje i popustljivost porodice bile povezane sa jačim HO-om njihove dece, čime je potvrđena jedna hipoteza u ovom istraživanju. Ovakva vrsta odnosa povezana je sa teškoćama osamostaljivanja i sazrevanja tokom razvoja kod dece. Treba napomenuti da je većina ispitanika (65%) odgovorila da takvog odnosa porodice nije bilo, što daje pozitivne i optimističke perspektive za harmoničan psihički razvoj dece iz ove vrste porodica.

Aktivistički na suprot pasivnom odnosu roditelja u ratu, Holokaustu i nakon njih u svakodnevnom savladavanju životnih prepreka bio je česta tema o kojoj su ispitanici spontano govorili tokom intervjuja i glasno zaključivali. To je sigurno uticalo na psihički razvoj njihove dece i formiranje njihovih stavova o Holokaustu.

Roditelji borci i vojna lica pokazala su kroz percepciju svoje dece izraženiji aktivistički odnos u suočavanju sa izazovima i preprekama („ Moji nisu preživeli, oni su se izborili” ili drugi ispitanik :”Nikad se ne predaješ, nikad ne odustaješ, nema bezizlaznih situacija”). Slične nalaze saopštava i Dina Vardi kod roditelja boraca u njenoj psihoterapijskoj grupi ispitanika u Izraelu). Na osnovu toga možemo da zaključimo da je veliki broj roditelja, naročito boraca NOR-a i vojnih lica iz našeg uzorka imao interni lokus kontrole (koncept i termin američkog socijalnog psihologa Roteru) ,ne predajući se fatalistički teškoj sudbini (spoljne okolnosti) već uzdajući se u sebe i svoju unutrašnju snagu koja utiče na spoljne okolnosti menjajući ih aktivno. Ova grupa roditelja je pretpostavljamo ,prenosila vaspitanjem to na svoju decu, što je svakako imalo pozitivnog uticaja na njihovu ličnost i pogled na svet („Mi nismo žrtve već lučonoše” „ Ja sam borbeni Jevrejin”). Takođe se može registrovati da je kod roditelja boraca i vojnih lica nakon rata bila dominantna orijentacija ka budućnosti i budućim ciljevima (Adlerov pojam fikcionog finalizma tj. dominantna okrenutost ličnosti budućim ciljevima pre nego iskustvima iz prošlosti), što je sigurno imalo blagotvoran uticaj na ublažavanje negativnih efekata Holokausta na njihovu decu. Prema opisu njihove dece ova grupa roditelja koja je preživela užase rata i Holokausta uspela je da se izbori i ovlada izazovima koje su nametala proživljena teška iskustva, stvarajući otpornost (poznatu u psihologiji pod pojmom rezilijentnost koju prate karakteristike ličnosti kao što su vedrina, inicijativnost, adaptibilnost) i uspostavljajući uravnotežen pristup realnosti i sopstvenoj deci. Ovo je imalo pozitivne razvojne efekte u ovoj grupi potomaka. Na suprot ovome neki ispitanici su opisivali pasivan odnos preživelih u ratu i Holokaustu „koji su mirno kao ovce išli na klanje a znajući šta ih čeka” Ovi ispitanici su izražavali bunt , negodovanje i žaljenje zbog ovoga. Jedan ispitanik je rekao da je dugo ovakav odnos smatrao kukavičkim i osuđivao ga kod svog oca da bi se kasnije nešto ublažilo ili promenilo u tom stavu.

U ne malom broju porodica razvila se **kultura ćutanja** o Holokaustu jer su roditelji izbegavali da se vraćaju sećanjima na svoje psihičke i fizičke traume i potiskivali su ih u nesvesno, jer su bile razlog jakog uznemirenja. Autorka Liza Kac (Katz 2019) koja je takođe ispitivala efekte Holokausta na decu preživelih opisala je kako su ovakva deca rasla u kućama u kojima je vladalo skrivanje i misterija, a ćutanje dovelo do stvaranja kulture represije unutar takvih porodica. Dakle razvijena je porodična kultura represije tj. potiskivanja neprijatnih sadržaja vezanih za Holokaust u nesvesno i kod dece preživelih. Ovi roditelji su takođe smatrali da će poštediti svoju decu ako ne pričaju o svojim teškim iskustvima . Empirijski smo proveravali uticaj tri vrste odnosa

roditelja prema pričanju o Holokaustu na HO . Ceo uzorak podeljen je na tri grupe: 1. Roditelji koji nisu pričali (25,45%); 2. Roditelji koji su malo i šturo pričali (36 36%); 3. Roditelji koji su dovoljno ili mnogo pričali (38,18%).

Nisu dobijene statistički značajne razlike između tri grupe, što znači da faktor pričanja ili nepričanja roditelja nije imao uticaja na HO. Ovo dalje znači da roditelji koji su ćutali nisu poštedeli svoju decu kao što im je to bila namera. Deca su svoj HO gradila ne samo na osnovu verbalnih sadržaja primljenih od roditelja već tumačeći i neverbalne manifestacije, upijajući atmosferu i ponašanje u kući i informišući se iz drugih izvora.

Interesantno je bilo pitanje „ Da li je Holokaust osim negativnih posledica imao i **izvesne pozitivne uticaje** na potomke”. Ispitanici su smatrali da se iz ovih teških roditeljskih iskustava izrodilo i nešto pozitivno za ispitanike tako što su preživeli vaspitavali svoju decu tako da su kod njih izgrađene određene pozitivne osobine ličnosti , na primer osetljivost na nepravdu (oko 30%), istrajnost (27%), borbenost (18,2%) i druge pozitivne karakteristike kao što je npr. pravičnost.

Kvalitativnom analizom konstatovali smo tesnu **povezanost Holokausta sa jevrejskim identitetom**. Holokaust je uticao na ojačavanje jevrejskog identiteta naših ispitanika („Ne znam da li bih bila tolika Jevrejka , ako se to uopšte može reći, da celog tog Holokausta nije bilo”). Ispitanici su u skoro 40% slučajeva gradili svoj jevrejski identitet u jevrejskoj zajednici, 17% u porodici i u 43% u obe sredine.

Pošto su ispitanici iz našeg uzorka bili većinom iz mešovitih brakova (35 ispitanika) mnogi od njih su imali dvostruki identitet: jevrejski i srpski najviše. Takođe je veliki broj ispitanika imao bračnog partnera nejevreja (srpske nacionalnosti 60%) što je takođe u određenom broju slučajeva imalo uticaja. Ukupno 20 ispitanika imalo je jevrejskog oca i majku . U nekim iskazima ispitanika bilo je jasno da je u mešovitom roditeljskom braku prevladao jevrejski uticaj ili je bio snažan posebno gde su majke bile Jevrejke (18 ispitanika imalo je majke Jevrejke). Interesantan je slučaj muškog ispitanika čija je procena bila da je njegova majka Srпкиnja bila zaslužna što se jevrejska tradicija poštovala i održala u kući gde se otac Jevrejin nije mnogo angažovao u tom smislu.

Psihoanalitičko shvatanje o tome da **društvene norme i moralni kodeks** dete usvaja u porodici i pounutruje ih može biti od značaja za interpretaciju nekih naših istraživačkih rezultata. Kod ne malog broja ispitanika posebno je isticano osećanja odgovornosti prema životu , borba za pravdu, istinoljubivost, insistiranje na moralnim vrednostima, a kod vernika i na vrednosnim

porukama judaizma, na odgovornosti i zadatku da se prenesu poruke Holokausta na decu i na buduće generacije, što sve govori o ulozi jakog Super Ega (Frojdov pojam o instanci ličnosti koja ima funkciju moralnog sudije), a nastaje identifikacijom sa ocem koji je u porodici nosilac tih društvenih normi i vrednosti. Jak SuperEgo kod određenog broja naših ispitanika došao je do izražaja u njihovom Holokaust odnosu.

Prenos saznanja o stradaljoj rodbini u Holokaustu na III generaciju konstatovan je u 91% slučajeva. Radilo se o ispitanicima koji su imali sopstvenu decu. Tako je potvrđena hipoteza postavljena u istraživanju o tome da su deca ispitanika tj. **III generacija, upoznati sa činjenicom da su njihovi roditelji potomci onih koji su preživeli Holokaust.** Iz toga se može izvesti zaključak o postojanju specifičnog psihičkog traga o Holokaustu i HO kod III generacije koje smatramo da bi bilo vredno istražiti u budućim projektima.

Iskustvo ratova 90-ih i bombardovanje pobudili asocijacije na Holokaust i izazvala strahove, strepnje i razmišljanja o odlasku u Izrael ili akciju stvarnog preseljenja.

Faktore šireg socijalnog uticaja opšteg karaktera registrovali smo pomoću sledećih pitanja:

Na pitanje o tome kako su se ispitanici osećali kao pripadnici manjinskog naroda u bivšoj Jugoslaviji, velika većina od 84% ispitanika dala je odgovore da se nisu osećali kao manjina nego jednako i ravnopravno sa njihovim vršnjacima. Na pitanje o tome da li su videli neku razliku između svoje porodice i porodica vršnjaka, ispitanici su u većini slučajeva (54,7%) dali odgovor da nisu videli neku razliku. Na pitanje kako bi opisali svoj društveni život, većina ispitanika je odgovorila (66%) da se podjednako družila sa Jevrejima i neJevrejima dok je 22% ispitanika izjavilo da se družilo samo sa neJevrejima. Većina ispitanika je nakon završetka rata imala roditelje koji su imali dobar društveni i materijalni status. Veliki broj je bio na visokim društvenim funkcijama, imao nadprosečno obrazovanje, posebno za taj istorijski period u Jugoslaviji. U našem uzorku je 61% očeva imalo završen fakultet, a 2% doktorat nauka. Završenu višu školu imalo je 12% očeva. Majke su u 32% slučajeva imale završen fakultet, a 4% doktorat nauka, dok je 15% majki imalo završenu višu školu.

Zaključili smo da su socijalističke vrednosti posleratnog jugoslovenskog društva kao što su jednakost, bratstvo svih naroda i neprihvatljivost pravljenja razlika među ljudima po naciji, veri, zatim dobar materijalni i društveni status ispitanikove porodice, kao i da su preživeli roditelji pripadali pobednicima u ratu, stvarali pozitivnu društvenu klimu koja je pogodovala

ublažavanju negativnih efekata Holokausta na porodice preživelih i njihovu decu . Registrovali smo i jedan negativan društveni faktor kroz odgovore ispitanika na pitanje da li su bilo kada imali iskustvo sa antisemitizmom. 61% ispitanika je na ovo pitanje dao pozitivan, a 38% negativan odgovor.

Interpretacija podataka za psihosocijalni aspekt trajala je oko 4 meseca.

3.3. Socijani aspekti

Prof. dr Nebojša Petrović

Preko 70 godina od oslobođenja nacističkih koncentracionih logora, istraživači i kliničari i dalje su posvećeni izučavanju dugotrajnih posledica traumatičnih iskustava sa kojima se nose oni koji su preživeli Holokaust, ali i njihovi potomci.

Sistematično uništavanje ljudi, nikada dotad viđeno u istoriji ljudskog roda, ni po načinu, ni po opsegu, nije moglo da ne ostavi brojne rane i povrede (što je i značenje grčke reči trauma) i među onima koji su sačuvali sopstveni život, i zatekli se u svetu u kome nije bilo najčešće na desetine njihovih najbližih rođaka, i miliona sunarodnika. Ostale su traume, kao trajno prisustvo nelagodnosti koje ostaje i pošto je pretnja prošla. Glavni faktor koji čini iskustvo traumatičnim jesu teškoće osobe da se emocionalno nosi sa događajem. Traumatično iskustvo je subjektivno i razlikuje se od osobe do osobe, ali među različitim faktorima koji se smatraju podsticajima za traumu, uvek se nađe stvarno i značajno iskustvo straha, bespomoćnosti, gubitka kontrole nad dešavanjima i pretnje uništenjem. Trauma je centralni koncept u historiografiji Holokausta. I historiografska i psihoanalitička istraživanja o ovoj temi ističu da se Holokaust doživljava ne kao konačan događaj koji se dogodio u prošlosti, nego kao nešto što i dalje postoji i utiče na porodice preživelih, u jevrejskom narodu. U literaturi se pojavio koncept „izabrana trauma” kao nešto negativno iz prošlosti što obeležava čitav jedan narod (Vamik Volkan) i taj koncept najjasnije može da se primeni na primeru stradanja Jevreja u Holokaustu.

Katastrofa koju su doživeli evropski Jevreji i dalje odjekuje snažno u kolektivnom pamćenju i važan je predmet proučavanja u različitim disciplinama. Holokaust je bio masakr nezamislive surovosti i obima i nemerljivih posledica te ne možemo o njemu razmišljati samo unutar vremenski okvira 1933–1945. dok je aktivno trajao. Oslobođanjem koncentracionih logora oni koji su uspeli da prežive imali su traumatična iskustva raznih nivoa, a mnogi su tokom godina razvili posttraumatski stresni poremećaj, stanje koje nastaje zbog trauma i stresa uzrokovanih događajem koji je ugrozio fizički i mentalni integritet pojedinca. Ovaj poremećaj je najčešće praćen osećajima straha, anksioznosti i bespomoćnosti, kao i kompulzivnim sećanjima na događaj, naporima da se izbegne bilo šta što bi moglo da evocira taj događaj, konstantnom budnošću

i teškoćama da se oseća opušteno. Složeni efekat raznih uticaja rezultira ozbiljnim ograničenjima u sposobnostima pogođenih osoba da vode normalan život nakon traumatičnog događaja. Trauma se probija kroz naše sisteme ličnih odbrana, a zbog toga pojedinac može doživeti apatiju, emocionalnu distanca, i redukovani kontakt sa okolinom (Ben-Dat 2015).

Kolike će i kakve posledice biti, zavisi pre svega od dva široka faktora: okruženja u kojima se pojedinac nalazi i rezilijentnosti ili otpornosti pojedinca. Svaki od ovih faktora je determinisan nizom drugih, a za ovu studiju je naročito važna specifičnost okruženja.

Negde od polovine 1950-ih godina, počeli su se pojavljivati dokazi da trauma Holokausta i njene posledice nisu ograničene samo na preživjele, već se prenose i na njihovu decu (Kellermann 2008). Od tada se sve češće pojavljuje izraz „druga generacija”, koji se odnosi na decu preživelih tokom Holokausta koja su se rodila nakon toga, i odrasla pod snažnim uticajem te kataklizme. Dominantna pretpostavka u istraživanjima je da su na ovu grupu značajno uticale traume koje su njihovi roditelji doživeli tokom Holokausta, i da iako pripadnici „druge generacije „nisu direktno doživeli Holokaust, oni pokazuju prepoznatljive simptome i uticaje trauma koje su im roditelji pretrpeli, u različitim aspektima i različitim fazama sopstvenog života (Berger & Ivgy 2009). Deca preživelih se, naravno, međusobno razlikuju po osobinama ličnosti, mestu življenja, prema stepenu profesionalnih postignuća i načinu života. Bilo kakva generalizacija je sama po sebi problematična. No kako god, istraživanja na deci preživelih u Izraelu, SAD i nizu drugih država pokazuju da, uprkos njihovoj raznolikosti, ipak neki problemi postoje i opstaju. Oni su uglavnom nepatološki, odnosno tretiraju se da su unutar raspona normalnog ponašanja; međutim, to ne znači da ne postoje. Dina Vardi (1990, po Nir, 2018) zove članove drugog generacije „*yahrzeit* sveće”, žive spomen-sveće u slavu ubijenih u ratu. Ova autorka smatra su pripadnici druge generacije upijali i bili pod uticajem aure smrti koja je okruživala njihove roditelje i, prema tome, motiv smrti i identifikacije sa smrcću je postala centralna komponenta ličnosti mnogih članova druge generacije.

U ovom radu namera nam je da prikazemo rezultate istraživanja u formi ekstenzivnih intervju sa 55 ljudi koji pripadaju drugoj generaciji preživelih u Holokaustu, iz Srbije. Gotovo svi oni su rođeni u prvoj deceniji nakon završetka rata u Jugoslaviji (tek nekoliko ispitanika je rođeno između 10 i 15 godina nakon završetka rata).

Cilj ove studije je da otkrije kako druga generacija preživelih iz Srbije vidi međugeneracijski prenos iskustva u Holokaustu svojih roditelja. Treba istaći

da je izbor ovakvog uzorka veoma značajan jer je većina literature zasnovana na američkom, zapadnoevropskom ili izraelskom stanovništvu. Iako su ispitanici po nacionalnosti isti – Jevreji, po drugom značajnom kriterijumu – okolnostima u kojima žive – veoma se razlikuju. Društveni sistem i politička i šira kultura u posleratnoj Jugoslaviji, kao i mesto Jugoslavije u tadašnjem svetu bili su veoma specifični i morali su igrati značajnu ulogu (spoljašnji faktori) koja je uticala na iskustvo dece onih koji su preživeli Holokaust.

Jedna od pominjanih definicija onih koji su preživeli Holokaust kaže da su to ljudi koji su živeli pod nacističkim režimom ili pod njegovim uticajem i koji su bili primorani na 1) prisilne deportacije, 2) zatvaranja u getoe, 3) boravak u izbeglištvu ili skrivanje ili 4) zatvaranje u radne ili koncentracione logore. Pošto je nacistički režim vladao direktno ili preko svojih saveznika na čitavoj teritoriji odakle su naši ispitanici, to je svako morao ili da se skriva, ili da se na drugi način brani (npr. kroz učešće u NOB-u) ili je bio zatvoren u nekom od logora (oficirskim radnim, koncentracionim) te se može smatrati preživelim u Holokaustu. Dosta naših ispitanika potiče iz mešovitih brakova, gde drugi roditelj nije mogao biti žrtva Holokausta ali jeste bio ili proganjan od nacista ili se protiv njih aktivno borio.

Kvalitativna metodologija i ograničen uzorak (po broju) omogućavali su nam da tragamo za razumevanjem i interpretacijom subjektivnog značenja iskustva ispitanika, ali ne i da nalaze generalizujemo (jer ne možemo biti sigurni da izabrani ispitanici verno oslikavaju čitavu populaciju koju predstavljaju). Svaki čovek i njegova sudbina je posebna priča, odnosno roman, i zavisi od porekla, urođenih crta ličnosti, životnih situacija, reakcija, prilika i nesreća koje dobijamo ili trpimo. Svaka generalizacija donekle briše te postojeće razlike, ali je neophodna jer bismo imali samo gomilu studija slučajeva (što je bitno recimo u umetnosti ali i tu da bismo zaključivali o opštem.)

U tom smislu ovo je eksplikativno istraživanje i mogu se opisati samo određene tendencije, i uporediti sa sličnim studijama u drugim zemljama, ali se o karakterima, vaspitavanju dece, zdravstvenom stanju, emocionalnom odnosu prema prošlosti može zaključivati tek iz uporednog uzorka sa kontrolnom grupom. Pokušaćemo da utvrdimo koliko sadržaji ovih 55 intervjuova u Beogradu mogu da se podvedu pod zaključke dosadašnjih radova iz ove oblasti drugde u svetu, a gde su razlike. Zanimljivo je da su u nekim stranim istraživanjima (manji je broj takvih istraživanja) kontrolne grupe bili nejevreji koji su imali neka iskustva gubitaka u ratu, vanrednim okolnostima ili kao rezultat životne sudbine (kako ih je recimo na primeru iz svog života opisao Aleksa Šantić u pesmi *Pretprazničko veče*). Vrednosni okvir roditelja naših ispitanika je tipični okvir urbane i socijalno više klase jugoslovenskog posleratnog društva.

U veoma malom broju se pominju porodice koje drže do jevrejskih verskih normi. Upitani da kažu o čemu su njihovi roditelji pričali kao doživljajima i dešavanjima iz rata umesto iskustava Holokausta najčešće dobijamo odgovore da su pričali o partizanskim događajima, ofanzivama, oslobođenju Beograda, u skladu sa društvenim očekivanjima i okvirima toga doba.

„Tata mi je pričao o događajima iz rata, npr. o oslobođenju Beograda 1944.”

„Otac je bio u partizanima i on je o tim partizanskim ofanzivama pričao sve vreme a majka se skrivala s porodicom kod nekih seljaka u Južnoj Srbiji, i o tome je pričala...”

„Mama je pričala kako se krila i bežala, kako je ranjena kao partizanka.”

Postoji mogućnost da je to deo opšteg „ćutanja o Holokaustu” o kome ćemo kasnije više reći. Lično iskustvo velike većine stanovništva je bilo teško, o čemu svedoči i činjenica da je rat „najlakše” proživelo nejevrejsko stanovništvo pod okupacijom (koja nikako ne može biti laka). U društvenom okruženju dominantnom pri završetku Drugog svetskog rata bilo je puno velikih ličnih tragedija (i u drugim narodima) poput onakve kakvu nalazimo kod Šolohova u romanu *Čovekova sudbina*. Pobednici u ratu, odnosno oni koji su formirali nove društvene odnose i njima adekvatne vrednosti su se i psihološki surovo, ali možda na jedini tada mogući način obračunavali i sa ljudskim reakcijama na gubitak i ličnu tragediju, čak i pesmama poput „naša borba zahtijeva kad se gine da se pjeva”, „nas dva brata oba ratujemo ne plač majko ako poginemo”. U školama je kao primer novih vrednosti koje vode u bolju budućnost isticano i pismo Ive Lole Ribara devojci Slobodi, koje bi sa stanovišta današnjih vrednosti bilo potpuno neprihvatljivo da se izloži učenicima. To svedoči da moramo biti svesni da se socijalizacija novih generacija, uključujući i decu preživelih iz Holokausta, odvojila u potpuno drugačijim okolnostima nego što je bi to bio slučaj danas, ali i u značajno drugačijim nego u SAD, tada novoosnovanom Izraelu ili u evropskim državama koje su imale drugačije iskustvo Drugog svetskog rata (pre svega po dve bitne dimenzije: ukupan broj i procenat nastradalog jevrejskog stanovništva je varirao, a varirao je i stepen otpora ili kolaboracije većinskog stanovništva sa nacistima). Poznati psihološki mehanizam jeste da na ljude ne deluju pre svega apsolutne teškoće i problemi, nego je veoma bitna tzv. relativna deprivacija. Ljudi koji su gladni među drugim gladnim ljudima relativno lakše podnose tu svoju glad, nego neko ko je u mnogo boljem

položaju ali je okružen ljudima koji imaju mnogo više od njega. Relativna deprivacija je obično važniji okidač za traume od prave. U poređenju sa drugim sugrađanima, posleratna FNRJ je bila veoma siromašna zemlja u izgradnji (kao i dobar deo Evrope), a roditelji naših ispitanika su bili ipak u nešto boljem položaju od ljudi sa sela obično bez puteva, struje, često i bez dovoljno hrane. Takođe, iskustvo preživljavanja Holokausta roditelja ispitanih je ipak bilo nešto manje strašno nego mnogih njihovih sunarodnika. Ti ljudi su, barem nesvesno morali imati to u vidu, i iako to nije nikakav dar lagodnosti, ipak je donekle moralo da utiče da se problemi nešto lakše prevazilaze, i da ostavljaju manje teške posledice.

„Konkretno moji roditelji nisu bili u logoru, niti su na bilo koji način bili proganjani, a znamo kako su bili proganjani i stradavali Jevreji. Moji roditelji su imali sreću da nisu prošli kroz sve to, pa su nas i vaspitali tako da nemamo jako negativne utiske o nekim nacijama.”

No, posledice Holokausta na većinu ovih porodica nikako nisu bile male, niti zanemarljive. Neki od roditelja su bili u Aušvicu i drugim koncentracionim logorima.

„Ko je od Vaše najbliže rodbine stradao u Holokaustu? Svi, sem oca i majke, što u Jasenovcu, u Topovskim Šupama, u Jajincima itd.”

„21 iz mamine najuže porodice koji je stradao, a 57 iz šire porodice. Pedeset članova porodice je pobijeno a sve što su posedovali – nestalo je. Dakle, imala sam priliku da vidim različite ljude koji su na različite načine podneli ono što im se dešavalo a samim tim, različito su delovali i na mene.”

„Postradalo je ukupno 72 člana njihove porodice. Majka je, kao plavooka i plavokosa lepotica, preživela Mengelove eksperimente o kojima nikad nije do kraja govorila.”

„Zato što su izgubili svoje najbliže i to veliki broj najbliže familije u ratu, preko 170 mojih, šire i uže porodice.”

„Nismo imali babe, dede, tetke, ujne, strine, ništa.”

No bilo je i slučajeva gde stradanja nije bilo:

„Faktički od bliže rodbine niko nije stradao, imam neku rodbinu u Izraelu, ali sticajem okolnosti nisu stradali... Rođaka, L.P. je internirana u Albaniju. Stradao je moj deda, ali ne zbog Holokausta, nego zbog učešća u ustanku.”

Uzorak čine ljudi koji sami izjavljuju da nisu preterano religiozni, ali ipak mnogi jesu, kako sami za sebe kažu - tradicionalisti.

„Ja mislim da sve ovo što imamo u Srbiji je čist tradicionalizam. Retko ko je zatučani vernik”

„...koja nije toliko vezana za samu religiju, već za porodičnu tradiciju. To je da se kuvaju jaja za pesah, naučili smo da pravimo pastel.”

Roditelji su im bili po pravilu visoko obrazovani, posebno u odnosu na prosek u 40-im godinama XX veka u Srbiji i Jugoslaviji. Velika većina njih je iz Beograda (mada ima i onih koji su živeli u Bitolju, Čupriji, na Kosovu...). Beograd je glavni grad i kosmopolitska sredina, ispitanici često pominju uglavnom sam centar grada, te je i to svakako uticalo na njihova iskustva. Roditelji ispitanika uglavnom nisu lično doživeli zverstva (mada je bilo i osoba koje su preživele Mengelove eksperimente) ali su stradali brojni njihovi najbliži rođaci. Dosta očeva ispitanika se našlo u nemačkom zarobljeništvu kao oficiri kraljevine Jugoslavije.

Kao ispitanici saopštavaju u više slučajeva, roditelji su im bili vernici, a potom prestali to da budu, delom zbog velike dileme mnogih Jevreja posle Holokausta „Ako Bog postoji kako je sve ovo dozvolio”, a delom verovatno i zbog potpune promene dominantnih društvenih vrednosti.

„Kroz sav taj Holokaust, veliki sam skeptik što se Boga tiče. Mislim da postoji, ne bi dozvolio tako nešto.”

„...da li je on zaista svemoćan kao što govore tolike svete knjige, svemogućí bog koji šalje dečake u smrt. Nešto se tu nije dobro uklapalo.”

„Tokom rata shvatila da Boga nema, jer da ga ima, Holokaust se ne bi desio.”

„Pogađalo me je; veliki deo moje porodice sa jevrejske strane nije preživeo Holokaust. Ono što sam osećala je – zašto, zašto, zašto?”

Bilo je i onih koji su pre rata bili komunisti i verovali da je religija opijum za narod, a bilo je i onih koji su bili verski dostojanstvenici jevrejske verske zajednice.

Roditelji većeg broja ispitanika, a i inače značajan broj jugoslovenskih Jevreja, su kao učesnici NOB-a bili aktivni borci, ili radili aktivno u ilegali, pa i oni koji su se skrivali aktivno su se branili. Tako da je velika većina bila u situaciji da se aktivno bori za očuvanje svog života i za druge ciljeve. Ovo je takođe značajna razlika u odnosu na tipičnu sliku žrtava Holokausta (iz istorijskih udžbenika, dokumentarnih i igranih filmova). Dakle, nije bilo previše logorskog

defetizma, mirnih redova ljudi koji ulaze u vagone i prepuštanja sudbini usled nemogućnosti da se išta promeni i usled strašnih iskustava patnje. Takav odnos nastavljen i posle rata i podstican, prvo društvenom klimom (ideologijom, pogledom na svet) koji je video progres, napredak, boljitak, mogućnost da se prevaziđu sve teškoće „kao što smo se izborili na Sutjesci i Neretvi”... i donekle sličnim teškim iskustvima i drugih koji su stradali u ratu. Roditelji naših ispitanika su bili jasno na strani pobednika i učestvovali u stvaranju novog društva. Psihološka je zakonitost da kada osećate da učestvujete u stvaranju nečega, tog nečeg ćete se čvršće pridržavati i braniti ga. Mnogi roditelji su bili partizani i komunisti, sa specifičnom ideologijom koja je svakako, kao i kod drugih komunista, barem tog vremena, bila važnija i hijerarhijski nadređena nacionalnom opredeljenju, dok je religijsko smatrano potpuno retrogradnim.

„Kad je upoznao komunizam i komunističke ideje, napustio je religiju. Tata bio vojno lice, uopšte se Jevreji nisu pominjali... da je on bio čovek institucija i da je morao da se ponaša onako kako je morao.”

„Moj tata je bio partizan i bio je svojevremeno veliki komunista. Nismo poznavali religiju, veru.”

Uglavnom visok socio-ekonomski status obično je povezan sa većom podrškom dominantnim vrednostima. Nisu postojali problemi u vezi profesionalnih karijera. Nije bilo deprivacija, pa ni osećanja da su manjinska grupa, a kada u jednom društvu nema podela (nisu relevantne) po kriterijumu po kome neko postane manjina, onda objektivno ta grupa i nije manjina. Ni ispitanici se nisu subjektivno osećali kao manjina.

„Moj odnos prema Jugoslaviji je divan. Mi smo Titova deca”
„...krajnje jugoslovenski opredeljen sve do ovog rata kada smo svi, malo prinudno, počeli da gledamo na to naše poreklo” „Ja nikad nisam doživela, u to dugo vreme, u celom mom i detinjstvu i mladosti, nešto što bi me povredilo.”

Novo jugoslovensko posleratno društvo je bilo višenacionalno i internacionalističko. Iako su Jevreji procentualno imali daleko najviše žrtava, u apsolutnim brojevima najveći narodi (npr. Srbi) su imali više, no kako god bilo, u FNRJ nije bio u prvom planu broj žrtava po narodu (kao npr. sada u Bosni), nego su sve žrtve tretirane kao „naše” i kao žrtve okupatora (i domaćih izdajnika). Smatralo se da su žrtve pale za slobodu svih naših naroda i za bolju budućnost za one koji su preživeli. Tako su ih i ispitanici uglavnom videli.

„Dugo je bilo potrebno da razdvojim narodnooslobodilački rat od Holokausta, kao genocidnog projekta.”

Međutim, iako su ispitanici očigledno podržavali i iskreno prihvatili uspostavljeni društveni sistem i nisu se osećali sputanim, ipak u nekim slučajevima strah je izbijao, reklo bi se neočekivano i po same ispitanike, te su oni iako svesno duboko verujući u novo društvo zadržavali meru opreza.

„...nikom neću reći da mi je majka Jevrejka jer ako bude rata, i to je meni kao detetu bilo logično, to može da se ponovi. Tako da do negde, mislim petnaeste, šesnaeste ili sedamnaeste godine nikada nikome nisam rekao da mi je majka Jevrejka, iako je to bila jedna potpuno anacionalna sredina. Na primer, mi smo u razredu imali neka dva muslimana, međutim, ja sam tek posle dvadeset godina shvatio da su oni muslimani, po prezimenima, kad smo već bili izašli iz gimnazije. Tako da nije to bilo suviše naporno za mene da ne kažem da mi je majka Jevrejka, jer u stvari se nije ni postavljalo pitanje. Ali ja sam u svakom sučaju znao - ćutanje je zlato. Kao mera opreza ako bi bilo nekog rata - ćutaću ja, i to je to.”

Dominantna društvena svest je bila potpuno okrenuta ka budućnosti, „prošlost je bila loša, sadašnje teškoće su privremene i sadašnji napori su instrumentalni u izgradnji bolje budućnosti”, a budućnost je „svetla”. Danas takav pogled na svet, u kome je napredak stalan i prosvetiteljstvo sve izraženije, promovišu neki prominentni intelektualci kao što je Stiven Pinker. Ovakva konstrukcija vremenskih prioriteta jeste u očiglednom neskladu sa religijsko-tradicionalnom koja se uglavnom zasniva na pogledu na prošlost. Zato je prošlost izbegavana, čak i kao ideološki nepodobna u novom vremenu.

To je ostavilo pozitivnog traga u vaspitavanju dece i njihovom usmeravanju ka humanističkim vrednostima i toleranciji i prihvatanju drugih. Ovo često nije bilo, i nije moralo biti u suprotnosti sa jevrejskim identitetom, odnosno nije značilo njegovo odbacivanje.

„U mojoj kući stvarno nije bilo važno ko je šta i kakve je nacionalnosti, vere, bilo je bitno kakvi su ljudi i da li nam odgovaraju ili ne. Ja sam naravno vaspitavana u jevrejskom duhu od zabavišta jevrejskog preko dečjeg kluba, omladinskog itd. Letovanja sva koja su bila organizovana. Međutim nisam osećala to kao nešto bitno.”

„Otac je bio član Saveza komunista, bio je učesnik NOB-a, jedan od učesnika oslobađanja Beograda nikada se nisu odrekli svog jevrejstva.”

Jedan autor (Shriver) se u jednoj knjizi o etici i posledicama rata pita, nije li u trenucima kada posmatramo patnju drugih, bolje postupiti kao tri prijatelja Jovova koji su došli da ga požale i uteše: „...tada podigoše svoj glas i stadoše plakati. I sjedahu kod njega na zemlji sedam dana i sedam noći, i ni jedan mu ne progovori riječi, jer viđahu da je bol njegov vrlo velik” (Knjiga o Jovu 2: 12-13). U posleratnoj Jugoslaviji prevladavanje je bilo daleko od ovakvog, proaktivno, uz okrenutost ka budućnosti.

Dominantna društvena klima i društvene vrednosti su značajno uticale na formiranje odnosa roditelja prema deci što nas ovde posebno zanima. Dakle nasuprot negativnog uticaja strašne kataklizme Holokausta, pojavila se jedna amortizujuća sila – povoljna društvena klima (ovim ne želimo da kažemo da je to bilo najbolje društveno uređenje, niti da ulazimo u takvu raspravu, nego da istaknemo da je u datim okolnostima, nekoliko aspekata te društvene klime moglo da posluži za ublažavanje negativnih posledica postojeće velike traume). Erih From smatra da društveni karakter nastaje u porodici, ali da je porodica agentura društva, odnosno da se društveni odnosi, u najkraćem, preslikavaju kroz porodicu i u porodici. Sistem vrednosti u društvu je uključivao neke bitne karakteristike, koje su mogle biti, i videćemo, bile su korisne za razvoj naših ispitanika tokom njihovog odrastanja. Tu spadaju pre svega jednakost ljudi, da nema više ili manje vrednih samih po sebi, a da pripadnost određenoj naciji nije važna. Isticanje posebnih prava naroda nije bilo. Ali nije bilo dozvoljeno ni raspirivanje mržnje protiv drugih naroda (i narodnosti). Čak, što bi se danas reklo „nulta tolerancija” i jednog i drugog. U isto vreme u SSSR-u, takođe socijalističkoj zemlji, nekoliko godina posle rata Staljin ponovo podstiče antisemitizam (pošavši od odnosa prema svojim lekarima). Pored toga, u FNRJ značajno je bio prisutan i optimizam koji se kao koncept koji pomaže ličnom rastu i dobrobiti puno pominje poslednjih decenija u pozitivnoj psihologiji (Seligman), a blizak je i psihologiji nade koju je još u to vreme isticao E. From. Bio je istaknut i idealizam, uprošćeno kroz parole poput „nema veze šta je bilo, idemo napred - dalje” (postoji i film *Idemo dalje* upravo sa učiteljom koji uči decu nakon rata). Time su amortizovani u dobroj meri, negativni efekti, i traume su prevladane, koliko je to moguće, na jedan od boljih načina. Imena su, u jevrejskim porodicama (barem ispitanim) pre davana po modi (a predratna su čak menjana za onaj koja zvuče više srpski) ali po svedočenju ispitanika to nije bilo bežanje od jevrejstva: Često su deca dobijala ime po članu porodice nezavisno od stradanja u Holokaustu (kao

i kod drugih naroda na ovom prostoru). Imali su jevrejski vrtić i školu, išli u Izrael – kod rodbine, turistički, poklonički – gde su dobijali veoma različita iskustva, svima se Izrael svideo kulturološki, ali život u njemu različito: nekima manje zbog klime ili načina života i običaja.

Ukoliko tokom teških vremena, kao i nakon trauma imate smisao života (Viktor Frankl), podršku okoline, drugih ljudi, materijalno i subjektivno blagostanje, veća je šansa da se izgradi novi život, odnosno da traume budu dovoljno zaceljene da može relativno normalno da se živi, ili bar sa manje problema nego što bi bilo bez toga. Podsticaj za manje gledanje u prošlost a veće u „svetlu budućnost” svakako je bila u duhu vremena i dominantnim normama u FNRJ i kasnije u SFRJ. Kada postoji neprekidna i svakodnevna frustracija i nemogućnost ispunjenja ciljeva, kao npr. nezaposlenost, nepriznavanje preživljene patnje i slično (npr. u BiH danas) tada je značajno veća verovatnoća da tražite razlog i krivca – najčešće u prošlosti. Jevreji su na ovom prostoru, barem istog neprijatelja u Drugom svetskom ratu kao Srbi pa i Jugoslavija u celini, te je i to bio olakšavajući faktor. I neki ispitanici pominju filosemitizam kod Srba (iako se mora pomenuti i postojanje uglavnom antisemitskog Bogomoljačkog pokreta pre rata).

Dilema nakon teških trauma je da li pre svega žaliti žrtve ili sve snage usmeriti na građenje budućnost u nadi. U FNRJ je izabrano ovo drugo, sa svim i pozitivnim i negativnim posledicama.

Sa padom komunizma na kraju 1980ih, svuda je povećan značaj etničkog identiteta (posebno ovde), izbrisana je proleterska solidarnost, kao i solidarnost manje razvijenih i nesvrstanih zemalja (danas se o tome priča sa omalovažavanjem i negira joj se ikakva uloga). Posebno raspad SFRJ i posledični razarajući rat često je primoravao ljude da se opredele za „svoje” i da tako nađu bar neku sigurnost u doba nereda. Pored toga, postoje snažni dokazi da je važnost nacionalnih i religijskih grupa porastao kao odgovor na globalizaciju, posebno tamo gde su ljudi bili uplašeni da će poistovećivanjem svih izgubiti bitna svojstva koja ih određuju. Današnja generacija milenijaca je manje kosmopolitska i više tradicionalna od svojih roditelja, pa čak i generacije baba i deda. Ovo je vidljivo i u našem uzorku gde i ispitanici (druga generacija) i njihova deca (treća generacija) sve više ponovo prihvataju tradicije u ponašanju, ishrani i načinu života, češće je uzimanje tradicionalnih jevrejskih imena, poštovanje verskih pravila i običaja – što je potpuno u duhu vremena i u skladu sa ponašanjem i ostalih ovdašnjih naroda.

Pošto govorimo o drugoj generaciji preživelih, odnosno o potomcima, deci preživelih, još jednom valja podvući da su oni na neki način simbolička

pobeda svojih roditelja nad onima koji su želeli da ih iskorene. Prirodni je zakon, upisan u genima, da najviše ulažemo u svoje potomstvo. I posle velikih gubitaka kada su čitave porodice, pa i čitav jevrejski narod bili na rubu nestanka, nova generacija je morala značiti blagoslov i sa njom se, uprkos nepojmljivim gubicima, moralo biti vrlo pažljiv u vaspitavanju i podizanju. Samo jedna jaka i stabilna nova generacija mogla je nastaviti porodično postojanje i tradiciju, a kada odraste i bude dovoljno sposobna može biti trajan i siguran nosilac uspomene na svoje postradale pretke.

Iako ovde to nije učinjeno, zanimljivo bi bilo saznati kako su reagovali preživeli koji nisu imali decu (a još više oni čija su deca stradala a nisu stekli drugu). Ovde se otvara u punoj širini i ozbiljnosti pitanje smisla koje su postavljali npr. Viktor Frankl i Bruno Betelhajm. Da li su traume takvih ljudi bile ne samo neizrecive kao kod drugih, nego i neizlečive- nasuprot onima koji su dobili novu nadu? Takve ljude i njihove nepojmljivo teške sudbine sigurno su imali u podsvesti i roditelji naših ispitanika, razumevajući da su im pored svih neizmernih nesreća, ta deca, rođena nakon velike kataklizme, ipak nova velika svetlost i nada u život.

Simbolička rekonstrukcija i dokaz pobeđe je i u tome ako su postali poslovno i društveno uspešni i priznati. To je bio slučaj sa dosta roditelja ljudi iz ovog uzorka. Bili su visoki oficiri, diplomate, umetnici, i imali još niz zanimanja koja su donosila ugled u društvu.

„On se kroz svoj rad lećio od tih strašnih povreda.”

Suočeni sa istrebljenjem oni neposredno potom dobijaju decu (naši ispitanici), novu nadu da sve nije propalo i da će točak života nastaviti da se okreće.

„Nemoj da gledaš to toliko kao tragediju, to je srećan kraj, rodila si se ti i tvoj brat, vi ste rezultat njihove sreće.”

Ne mogu sada njih preopterećivati i davati prednost očuvanju uspomena na nastradale nad novim bićima koji će ih naslediti i pomoći kasnije kad odrastu da se ni nastradali ne zaborave. Nova generacija je i zalog očuvanja sećanja na prethodnu i patnje prethodne. Ako im psihološki otežaju život neće imati dovoljno kapaciteta da nose teško sećanje na stradanje (prvo odgojiti psihološki jake, uspešne ljude, sa kapacitetom da se i sami ostvare, a takvi će samo moći uz to nositi i podsećanje na Holokaust. Opterećujući ih osećanjem krivice, ili drugim negativnim i teškim stvarima, stvoriće depresivne, anksiozne i paranoične ljude koji će teško moći i o sebi da brinu, a kamoli da se sećaju.

Možda su roditelji videli sebe kao one koji su izabrani da pate manje, pa da nije u redu da vraćaju patnju na decu.

U takvim okolnostima dakle, nakon Holokausta, nakon gubitka desetina članova porodice, nakon genocida nad sopstvenim narodom, u jednoj od evropskih država pobednica u ratu, sa specifičnim društvenim sistemom i specifičnim društvenim normama, neki ljudi dobijaju svoju decu i priliku da od njih stvore novu generaciju ljudi, kroz koju će se i biološki nastaviti. Roditelji koji su spašeni sa ruba smrti, sa koga nisu spašeni mnogi njihovi najbliži, dobijaju priliku da socijalizuju svoju decu, mnogi prepuni anksioznosti zbog onoga što se upravo završilo, ali i prepuni želje da tu decu što manje opterećuju u razvoju, a opet i da od njih ne skrivaju istinu. Zaista ogroman i pretežak zadatak su pred sobom imali ti roditelji, ali u izgledu i satisfakciju, ako taj gotovo nemoguć zadatak izvrše najbolje moguće.

Mnogi preživeli su doživeli stvaranje nove porodice kao trijumf nad nacistima. Nova generacija koja se rodila tokom prve decenije nakon završetka rata pojavila se u svetu koji je za njihove roditelje pune unutrašnjih sukoba i zbrke bio poluživ i polumrtav. Ova deca su bila često opterećena da služe kao svojevrsni zaštitnik života za ranjene roditelje i dajući njihovim životima novu svrhu (Vardi 1990). Mnogi roditelji su očekivali da će njihova deca nadoknaditi i zameniti članove porodice koji su poginuli tokom rata, a razvijali su nerealna nesvesna očekivanja da će njihova deca obrisati razaranje koje su doživeli i prazne živote ispuniti novim smislom. Postati pojedinac i izbeći odgovornost da se neprestano brinu o roditeljima koji su preživeli bio je, dakle, prilično nedostižan zadatak za mnoge preživele iz druge generacije. Roditelji su svojoj deci prenosili da ne bi mogli izdržati drugo razdvajanje i, stoga, nalazimo mnogo slučajeva preživelih roditelja koji su preterano uključeni u život svoje dece.

Druga generacija (slično kao i njihovi roditelji) nikako nije homogena grupa – ni po osobinama ličnosti, a ni po okolnostima u kojima je svaki pojedinac rođen i odrastao. Stoga se i potencijalni problemi i simptomi manifestuju na različite načine i u različitom stepenu. Svetske studije koje su proučavale prenos traume Holokausta na pripadnike druge generacije, „Sindrom druge generacije” kako se to često naziva, došle su do niza faktora od kojih taj prenos zavisi. Prvi faktor je godina rođenja gde je ustanovljeno da su na decu rođenu odmah posle rata (do 1955.), ti uticaji bili veći. U ovom smislu ispitanici iz ovog uzorka pripadaju toj, najpogođenijoj generaciji. Drugi faktor koji pojačava potencijal prenošenja traume jeste da su oba roditelja preživeli Holokaust (za razliku od slučajeva samo u kojima jedan od roditelja je preživeo, dok drugi nije doživeo strahote Holokausta). U ovom smislu naši ispitanici su uglavnom

bili u manje nepovoljnom položaju od drugih ispitanika u istraživanjima u drugim zemljama. Sledeći otežavajući faktor je kod roditelja koji su izgubili decu u Holokaustu: kada neko nije prvi put roditelj povećava se verovatnoća da će videti dete rođeno posle rata kao „zamenu” za izgubljeno dete ili decu. Još jedan faktor koji utiče na potencijal za prenošenja traume je ozbiljnost traume koju je preživeo roditelj. Ovde su naši ispitanici, odnosno njihovi roditelji u proseku bili u boljem položaju u odnosu na brojne sunarodnike. Iako je bilo i onih koji izveštavaju o tome da su bili subjekti Mengelea u logorima smrti, takvih je bilo značajno manje. Bilo je roditelja koji su bili u radnim logorima, potom u logorima za zarobljene vojnike i oficire, onih koji su se skrivali po manjim mestima, koji su bili na neki način izbeglice, dok je znatan broj roditelja ispitanika aktivno učestvovao u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Svako traumatično iskustvo je, naravno teško i subjektivno, ali je utvrđeno da su roditelji koji su doživeli mučenje, velike patnje ili teške gubitke tokom rata - na primer, gubitak bliskih članova porodice, češće traumu prenosili na sledeću generaciju.

Česta je istraživačka pretpostavka da je neizbežno prenošenje patologije sa preživelih na njihovu decu (Kestenberg 1972). Izraz „međugeneracijsko prenošenje” se obično koristi se za opisivanje sklonosti roditelja da obnove u odnosima sa decom obrasce koje su oni iskusili u ranom detinjstvu ili kasnije (i inače, u normalnim životnim okolnostima). Ti obrasci mogu biti i pozitivni i negativni, i imaju veze sa kvalitetom vezanosti roditelja i deteta, kao i roditeljskom brižnošću. Međutim, traumatični događaji takođe mogu pokrenuti ovaj međugeneracijski prenos, čak i u kasnijim fazama života deteta. On se objašnjava na različite načine. Na primer psihodinamski autori ističu da se međugeneracijsko prenošenje trauma iz Holokausta dešava kao nesvestan proces nadidentifikacije, gde deca, živeći sa roditeljima koji su preživeli takve strahote, pounutruju (internalizuju) ono što je neizrečeno ali prisutno, te se osećaju kao da su i sami preživeli horor Holokausta, kao što je na primer opisano u Grosmanovim likovima iz knjige *Vidi pod ljubav*. Drugo objašnjenje je socio-kulturalno i oslanja se na socijalno učenje. Deca preživelih su često odgajana pod mnoštvom ograničenja zbog zabrinutosti njihovih roditelja i njihovog nepoverenja u svet koji ih okružuje. Ta deca su odrastala u porodicama prepunim strahova i tabu tema. Učenje se ne dešava samo kroz verbalne poruke roditelja, već postoji i učenje po modelu.

„Bojali su se da se nama nešto ne dogodi. Mi smo bili centar njihovog života. Oni su se jako dobro oporavili od toga ali ipak su bili oštećeni, duboko oštećeni... Bili su nekako nervozni kao roditelji i brižljivi,

prebrižljivi. Nisu hteli da imamo neki veliki pritisak, da idemo na neke teške fakultete, jako su nas štitili od svega."

Ostali pristupi ističu porodične veze i strukturu komunikacije unutar porodice kao najvažnije za objašnjenje prenošenja trauma. U literaturi se navodi da su ovakve porodice veoma zatvorene, no to najčešće nije bio slučaj u porodicama naših ispitanika.

„Odlazilo kod svake od porodica: deca bi se igrala, a roditelji pričali. Sa svima njima sam i danas u kontaktu i rado se toga sećamo. Imali smo osećaj familijarnosti."

No bilo je nekih od posledica koje proističu iz veza i komunikacija u porodici. Pre svega se pominje prekomerna zaštita koja se ogleda u preteranoj brižnosti i ograničavanje izloženosti dece spoljnjem svetu koji je viđen kao preteći, opreznost prema strancima i slično. Sve to dovodi do jednog simboličkog odnosa koji rezultuje u osećanju da su deca uvek bila sa svojim roditeljima, čak i pre svog rođenja, i ta simbioza vodi do identifikacije sa roditeljima kao žrtvama ili preživelim.

„Prvo mi smo bili nuklearna porodica, bez ikoga sem mame i tate. Oni su nas zaštitili od svega, od svih problema, stresova; jako su bili brižni, čak i prebrižni tako da mi nismo bili mnogo jaki za svakodnevni život."

„Bila sam apsolutno prezaštićeno dete. Primer je da su me sklanjali od negativnih iskustava kao što su sahrane, posete bolesnima ili priče o bolesti i patnjama."

„...ali prosto kad je porodica mala možda ima neki malo veći intenzitet emocija, a drugo, ja sam bio možda više sklon tom vezivanju, možda to prosto nema veze sa Holokaustom."

No bilo je i drugačijih, suprotnih iskustava:

„Oni su mi pričali sve baš u ono vreme kad sam imala oko 13 godina. Davalo se, u to vreme se to zvalo - Univerzitet Đuro Salaj, to je Akademija 28 sad. Tu su puštali film koji je bio puštan u Nirnbergu kao dokazni materijal na suđenju i povelili su me da i ja gledam oni su hteli da vide a da i ja gledam, i sreli prijatelje koji su ih napali - zašto su dete doveli da gleda te užase a ja sam već znala dosta sam znala - oba roditelja i tata Srbin i mama Jevrejka su rekli - Ali ona mora da zna."

Bilo je dosta i ambivalentnog odnosa gde su roditelji s jedne strane pokušavali da zaštite decu, a sa druge da ih osposobe za životne borbe. Takođe u određenim slučajevima postoji i različit odnos roditelja.

„Moj otac je svakako imao veoma teška iskustva za vreme rata, na frontu. Bio je mlad, gledao je strahote i mislim da je mogao mnogo toga da ispriča što nikada nije, sem da je bilo strašnih stvari. I mislim da je, sa jedne strane, zbog toga imao stav ekstremnog zaštićivanja, a sa druge strane stav da je važno da me nauči da se zaštitim. A kod majke verujem da je ostala ta potreba za bliskošću i za nerazdvajanjem. Možda je imala problem sa odvajanjem od sasvim malog deteta, baš zato što je imala potrebu da me drži pod nekim staklenim zvonom.”

„Ali mislim da nije ni ”bojila”, ”kitila”, nije ni ublažavala ali ni pojačavala utisak. Pričala je zaista onako kako je ona to videla. Mama je, iako je umela da zaplače, kad o tome priča, ipak bila jedna veoma jaka žena.”

Sledeći problem koji se pominje u literaturi, a nije gotovo uopšte vidljiv u našim intervjuima jesu roditelji iscrpljeni iskušenjima prošlosti i stoga skloni su osećaju umor i ne uvek sposobni da emocionalno prihvate svoje dete – što izaziva sklonost da nadoknade takva ponašanja obezbeđujući detetu materijalne potrebe, na štetu emocionalne dostupnosti i podrške.

Naredna karakteristika tipična za drugu generaciju preživelih jeste visok stepen međuzavisnosti sa svojim roditeljima. Zbog traume odvajanja iz prošlosti roditelji nisu uvek u stanju da se odvoje od svoje dece ili da ih puste. Deca su, osećajući zavisnost svojih roditelja od njih, često suzdržavala od razvoja sopstvenih, nezavisnih identiteta. Simbiotski odnos roditelja i dece, u kome svaka strana je preokupirana dobrobiti druge, često stvara situaciju u kojoj deca preuzimaju ulogu roditelja i funkcionišu kao „roditelji svojim roditeljima”. Kao rezultat, njihove su potrebe nedovoljno ispunjene, što može dovesti do funkcionalnih teškoća kasnije u životu.

„Sećam se, bila sam mala, ostave me da bi prošetali po Tašmajdanu, bila sam sve vreme u panici da li će se vratiti ili će im se nešto desiti.”

„Da, stalno sam imala strah da će nešto strašno da im se desi. Kad bi nekuda odlazili, ja sam se uvek plašila da li će se vratiti.”

Sledeća bitna karakteristika jeste zavera ćutanja. U mnogim slučajevima članovi porodice imaju nepisani dogovor da ne diskutuju traumatične

dogadaje vezane za Holokaust, najpre da bi zaštitili decu. Uprkos tome, deca su obično doživljavala ovo ćutanje kao emocionalnu distancu, koja su kasnije izbegavala javno izražavanje emocija. Ipak, mnogi ovo osporavaju tvrdeći da oni koji su preživeli Holokaust nisu ćutali, već su bili zapravo željni da ispričaju svoje priče. Promena se dogodila nakon Ajhmanovog suđenja, kada su mnogi bili podstaknuti da i sami iznesu svoje patnje.

„O samom logoru mi nije pričala, nisam ni ja mnogo pitao, a ni ona nije pričala. Dok su ih odvajali, pošto je ona bila radno sposobna sa svojom sestrom, i deda je bio odvojen u radno sposobne, neko im je pokazao na dimnjak i rekao nešto u smislu: „Tu su vaši otišli”. „

„ Svi preživeli Holokausta svoje strahote retko kada su pričali. Ja sam imala ženu na intervjuu za Spilberga, koju sam ja pripremala dan ranije i uspeła da ubedim da ispriča da je bila u Aušvicu. Jedva je priznala. Suviše su bolne bile te uspomene za njih. Ni oni nisu želeli da se sećaju tih stvari, a pogotovo ne da opterete sledeću generaciju. Ta generacija je htela to da pokopa.”

„Tata apsolutno nikada ništa nije pričao, a mama mi je pričala kada sam se ja zaposlila u Jevrejskom muzeju, kada sam saznala nešto o Holokaustu i pitala je direktno.”

Čak i kada su pričali poruka je bila veoma pažljivo prenošena i predstavljana kao nešto daleko od strašnog.

„Moja majka je to pričala u smislu „Vidiš kakvih ljudi ima”. Nije ona bogzna kako nešto zamerala, nego je samo konstatovala.”

„Ona je posle nailazila na Jevrejke mlađe od sebe koje su kao devojčice bežale iz svojih kuća, ostale same na svetu, prisustvovala streljanju majke, oca... strašne priče... onda ih je ona prigrlila i sa njima ostala doživotno jako bliska kao sa rođenim sestrama. Te su priče bile vrlo – onako – ništa strašno. Ona je čak kad je bilo Spilbergovo snimanje, četiri dana su sedeli i sa njom snimali, ona se sve vreme grčevito ćupala i tvrdila da ona nije ništa strašno doživela.

Ona je bila izuzetno jaka ličnost i ne bi dozvolila da budemo opterećeni bilo kakvim strahovima. Jako se bojala da na nas ne prenese to.”

Neki ispitanici su izvestili da njihovi roditelji nisu bili radi da njima posebno direktno prepričavaju svoja traumatična iskustva. Ove osobe su indirektno postale svesne traume svojih roditelja, kroz razgovor između roditelja i

drugih ljudi npr. rođaka koji su dolazili iz Izraela, ili opažajući neverbalne manifestacije i osećanje psihičke težine tokom susreta između preživelih. Uticaj rodbine iz Izraela, ne znači i države Izrael. 50ih i 60ih godina mnogo veća je bila samostalnost svih država nego danas u globalizaciji, što posebno važi za Jugoslaviju koja je veoma držala i insistirala na suverenosti, na svom putu, na nedozvoljavanju stranih uticaja – prekidala je diplomatske odnose zbog bilo kakvog mešanja (npr. sa Vatikanom, koji je po prirodi stvari postavljao najviše verske poglavare svoje vere).

„Nije se ni pričalo. Meni je više o Holokaustu ispričala tetka iz Izraela, nego što su mi pričali roditelji.”

„To su bile teme o kojima se nije pričalo, jer su očigledno sad razmišljajući to su bile bolne teme za njih tako da se o tome nije pričalo, jedino što je konkretno bilo sa mojih dvanaest godina kad smo išli u Izrael.”

Niz studija je potvrdilo ideju da bi roditeljsko traumatično iskustvo moglo preći na decu. Kliničke studije su pokazale širok spektar afektivnih i emocionalnih simptoma koji se prenose kroz generacije: nepoverenje u svet, hronična tuga, nemogućnost komunikacije, stalno prisutan strah od opasnosti, pritisak ka obrazovnom postignuću, anksioznost zbog odvajanja i prevelika zaštita unutar porodičnog sistema. Svi klinički podaci, kao i ovo konkretno istraživanje, imaju neka metodološka ograničenja: preovlađuju studije pojedinih slučajeva, nisu uvek jasne definicije psihopatologije, mali je uzorak, pristrano uzrokovanje, ne postoje kontrolne grupe i standardizovani instrumenti. No bez obzira na to, literatura o „drugoj generaciji” je brzo porasla od sredine 1980-ih.

U psihološkoj nauci se u ovom veku pojavila teorije upravljanja strahom (terror management theory), koja pretpostavlja da ljudi postižu zaštitu od potencijalno parališućeg straha od smrti kroz ulaganje u vrednovane poglede na svet i očuvanje pozitivne slike o sebi samima, kao delu tog sveta. Osoba koja veruje da je značajan deo smislenog univerzuma, time postiže simboličku transcendenciju vlastite smrtne prirode. Ovo bi možda moglo da se proširi i na doživljaje smrti velikog broja bliskih ljudi u Holokaustu. Provere ove teorije daju potporu njenim osnovnim postavkama, i to prvenstveno odbrambenoj funkciji socijalnih identifikacija i kolektivnog samo-osnaživanja. To bi u kontekstu Holokausta moglo značiti da se izgrađuje i jača kolektivni identitet i kod ljudi kod kojih nije postojao ili nije bio izražen. Međutim ova teorija ukazuje i na značaj socio-kulturnog konteksta što je bitno za našu analizu

druge generacije preživelih u Holokaustu iz Jugoslavije. Zanimljivo je i potencijalno značajno socijalnog identiteta i njegove kompleksnosti koji nije detaljno ispitivan u ovom uzorku. Posebno bi bilo zanimljivo proveriti kako doživljavaju sebe ne samo kao Jevreji koji žive najčešće generacijama u Srbiji, nego i mnogi od njih iz mešovitenih brakova. Da li postoje složeni identiteti, da li jedan dominira, ili ako ih je više da li su jednako bitni ili hijerarhijski, su neka od otvorenih pitanja. Iz postojećih odgovora ispitanika može se zaključiti da to nikao nije jednoznačan, niti linearan odnos: često ljudi iz mešovitenih brakova se jasno izjašnjavaju kao Jevreji „mi Jevreji, a otac mi je bio Srbin“, dok opet postoje slučajevi da ljudi čiji su oba roditelja Jevreji izjavljuju kako smo „mi Srbi u ratovima u Jugoslaviji...“. Pitanje je otvoreno jer nije direktno ispitivano, a navedeni primeri mogu biti od lapsusa do čvrstih uverenja.

Uz sve ovo, postoji u ljudima još nešto što ne dozvoljava lako odustajanje od životnih planova, pada u apatiju i beznađe, analogno onome što Frojd zove instikt života, a često se sreće pod terminom „otpornost“. Američko psihološka asocijacija otpornost definiše kao: „proces dobrog prilagođavanja u slučaju nesreće, trauma, tragedija, pretnje ili čak značajnih izvora stresa - kao što su porodični i partnerski problemi, ozbiljni zdravstveni problemi, ili stresovi na radnom mestu i u oblasti finansija. To znači povratiti se iz teškog iskustva „. Postoje tri suštinska elementa u skoro svim definicijama otpornosti: a) odrastanje u teškim životnim uslovima i zahtevnim okolnostima koji se smatraju značajnim pretnjama ili velikim teškoćama, b) dostupnost zaštitnih faktora, uključujući unutrašnje resurse poput lične otpornosti i spoljne strukturalne faktore koji mogu da ublaže rizik i c) postizanje pozitivne adaptacije uprkos iskustvima ozbiljnih teškoća.

Zbog veoma specifičnih okolnosti života u posleratnoj Jugoslaviji svi gore navedeni faktori donekle imaju različito dejstvo, a i njihove međuinterakcije, gde jedan faktor pojačava ili sputava drugi su drugačije. U našem slučaju imamo pod „a“ roditelje koji su preživeli Holokaust i proživeli veoma teška iskustva, uključujući i ogromne gubitke neretko i nekoliko desetina članova porodice. No „b“ zaštitni faktori takođe su bili prisutni, unutrašnji manje ili više (nemamo te podatke, pretpostavljamo na sličnom nivou kao i u drugim zemljama), ali spoljašnji svakako koji su se ogledali u društvenim normama koje su preživeli išle u prilog, u pozitivnoj viziji budućnosti, i u okruženju gde niste bili jedini koji su propatili. Iz ovoga je proisteklo i „c“ – solidan socijalni položaj, uklapanje u okolinu i trud da se u njoj postigne najviše što se može postići. Pregled literature inače ukazuje na neujednačene zaključke o međugeneracijskom prenosu traume na drugu generaciju preživelih. Ne postoji konsenzus s jedne strane između kliničke i eksperimentalne metodologije,

a sa druge, o uzrocima eventualnih problema u drugoj generaciji, odnosno procesu prenošenja traume, kao i njenim efektima – ovde se u većini slučajeva pokazuje da su oni nepatološki, ali i dalje problemi koji utiču na svakodnevni život.

Jedan od svakako veoma bitnih aspekata jeste komunikacioni stil između roditelja i dece, odnosno prve i druge generacije preživelih. Mogućnosti se kreću od potpuno otvorene komunikacije do ćutanja, tajni i nerečenog. Ovaj stil ima značajan uticaj na način na koji druga generacija integriše roditeljska traumatična iskustva u svoje živote.

Brojni ispitanici su tvrdili da su imali otvorenu, privrženu svakodnevnu komunikaciju koja omogućava formiranje simboličnih mehanizama koji pospešuju ličnu otpornost. No, društvene okolnosti nisu zabranjivale, ali su smanjivale učestalost pričanja o iskustvima Holokausta.

„Od najranijih dana sam bila svesna da sam Jevrejka. Niko to nije krio niti su moji roditelji to krili.”

„...nego sam to imao više kao informaciju. svedena komunikacija, nije skrivana ali nije ni isticana”

„Usput, nisu nas posebno time opterećivali, u to vreme se drugačije odrastalo.”

„Ne mnogo, roditelji su mi pričali su o tome šta im se dešavalo u toku rata, ali nisu me time opterećivali, pogotovo ne u ranoj mladosti.”

Korišćenje humora omogućuje jedan poseban pristup traumatičnom iskustvu koje olakšava uvođenje u diskusiju neke teške teme, istovremeno osporavajući i ismevajući samo nasilje. Humor je u ovakvim slučajevima vrsta simboličkog pomeranja i služi kao vrsta amortizera preživelim da se lakše susretne sa veoma bolnim temama.

„On je bio baš u Aušvicu. Hteo je da ide u Nemačku, pa mu je trebala viza, pa kaže: „Meni treba viza, a ja tolike godine radio tamo.” Sve je to kroz šalu govorio. Nije hteo da kuka.”

„Drugi svetski rat je prilično uticao na nju, iako je pričala samo anegdote, neke zabavne stvari. Tata je pravio šale na njeno kad je ona rekla: „Ja nisam pucala u Drugom svetskom ratu!”, jer je ona znala pet jezika i uglavnom je služila pri misijama za prevodilaštvo i takve stvari. A moj tata kao profesionalni vojnih čiji je otac bio stručnjak za oružje i on sam bio stručnjak za oružje, prvak Kraljevine Jugoslavije u pištolju,

on bi rekao: „U ratu se gađa, a puca se na svadbama, samo vaša mama ne zna.” Vrlo su bili duhoviti i šaljivo su to gledali.”

„...a pošto ja volim i da se smejem, volim viceve, onda se pričaju crni vicevi o tome, da bi se nekako prevazišlo to neko jezivo osećanje „šta bih ja radio u toj situaciji, kako bih se ponašao” i koliko je to strašno.”

Mnogi od preživelih su učestvovali u formalnim intervjuima i drugim načinima dokumentovanog beleženja, u pokušajima da se uredi i sistematizuju njihova iskustva za potomstvo. Ovaj način je značajno umanjio nespремnost da se o pošastima Holokausta direktno priča deci, i mnoga deca preživelih, kako u svetu tako i kod nas su najdetaljnije saznali o iskustvima svojih roditelja upravo kroz ovakva svedočenja. Erik Homburger Erikson je dao psihološku teoriju celo životnog razvoja koja bi donekle mogla da objasni ovaj fenomen. U svakoj fazi razrešava se uspešno ili ostaje neuspešna jedna životna dilema. U poslednjoj dilema je integritet nasuprot očajanja. Dakle u najkraćem, ljudi imaju potrebu da svoj život vide smisleno i kao celinu, ma šta se u njemu dešavalo, i kakva god gorka iskustva nosili, a ako to ne uspeju ceo život im izgleda besmislen i razvija se osećanje očaja. Pisanje ili govorenje o najupečatljivijim delovima svog iskustva sigurno može da ima veoma značajnu ulogu zaokruživanju ove poslednje životne faze.

„Moja majka je 1998. godine dala trosatni intervju Spilbergu, tako da su moja deca iz toga sve čula. Pre toga je svedočila novinaru Jaši Almuliju.”

„Mama je snimila četiri sata materijala za film Survivors of the Shoah, Stivena Spilberga.”

„Da, u knjizi „Mi smo preživeli”, svi smo čitali. Onda sam ja dopunila tatino pisanje, pa je onda objavljeno.”

„Imam tekstove gde je pisao o Holokaustu kao pomen žrtvama.”

„Moja mama je napravila knjigu dokumenata iz partizana koju je posvetila ocu. Skupila je dokumentaciju, ne znam ni ja od kog.

U Zagrebu i svuda je tražila dokumentaciju, organizovala je neke istoričare da joj pomognu. Dva toma knjige su izašla. Onda je napisala, ona sama, biografiju naše porodice, na 180 kucanih strana i nekoliko slika. Tako smo više znali o toj jevrejskog porodici u Mađarskoj i o delu porodice koji se preselio u Jugoslaviju.”

„Tražeći neke svoje zdravstvene snimke, naiđem na jednu fasciklu koju nikad u životu nisam videla i to je kucano na kućaćoj mašini, obostrano.”

„Tata je izbegavao priče. A i kad je govorio o tome, umanjivao je i ublažavao kroz humor. Pravio je grafikone o srodstvu i životu, stradanjima. Na osnovu toga smo mi kasnije, pravili rekonstrukciju. Tata je to radio do kraja života. „

Nasuprot Adornu, koji je izrekao čuvenu rečenicu da se posle Aušvica poezija više neće moći pisati, pokazalo se da se i poezija i proza i dalje piše, i da je to u slavu žrtava. Od prestanka aparthejda u Južnoafričkoj republici, lične ispovesti o patnjama, kao i ispovesti počinitelaca zločina su postale veoma široko prihvatljive i poželjne u mnogim delovima sveta gde su činjeni veliki zločini. U literaturi Jevreja iz Srbije, samo u ovom veku ima nekoliko velikih pisaca i značajnih knjiga upravo o temi Holokausta: Albahari, Lebović, David. Postoje i drugačije forme umetničke obrade tih iskustava, na primer kroz teatar, pisanje i druge umetnosti. Postoji i skorašnji film *Kad svane dan*, koji pored filmskog prikaza, unutar radnje daje i muzičku ekspresiju iskustva žrtava Holokausta, što sve na simboličan način vodi prevazilaženju i unutrašnjem proređivanju traumatičnih iskustava roditelja.

„Radim predstave s ovom temom, radim instalacije, edukativne radionice s ovom temom, upravo radim na jednom projektu koji se bavi koncentracionim logorima. Ne mogu da izađem iz toga.”

Posete mestima stradanja mogu proizvesti premeštanje traumatičnog iskustva od dalekog, zagonetnog, maglovitog, ka konkretnijem, pristupačnijem i stvarnijem. Ovakve posete: mestima stradanja u Jugoslaviji, Evropi, kao i posete Izraelu mestima značajnim za jevrejski identitet može istaći značaj i voditi simboličkom prevladavanju traumatičnog roditeljskog iskustva.

Osećaj pripadanja zajednici, socijalne veze i socijalna podrška je bila nezavisna od nacionalne pripadnosti u posleratnoj Jugoslaviji. Uprkos toga mnogi su decu uključivali u jevrejske vrtiće sa kojima su odlazili na letovanja i tamo saznavali o svom nacionalnom i delom verskom identitetu, o čemu se neretko ćutalo u porodicama, posebno onim više društveno pozicioniranim (nezavisno od nacionalnosti). Ali generalno su imali istu socijalizaciju kao i njihovi vršnjaci.

„Mi smo obrazovani i na partizanskoj literaturi, na divnom Branku Ćopiću, duhovitom i fantastičnom, i drugim piscima. Naravno, čitali smo mi i Robinzona Kruso i Gullivera, fantastične bajke.”

Ispitanici ni ovde, a uglavnom ni u svetu (osim specifičnih grupa u Izraelu) ne ističu pripadnost judaizmu pre svega u njegovom religijskom, etničkom i

ligvističkom značenju, već kao egzistencijalnom pitanju ili nasleđu koje ne može da se zapostavi već mora biti preneto.

Dosta ispitanika brani opšte vrednosti kao što su sloboda, tolerancija i poštovanje drugih i na taj način izbegavaju bavljenje viktimizacijom. Posebno, kako su živeli van jednoobraznog i uskokulturno okruženja, mnogi ispitanici uzimaju u obzir i sudbinu drugih naroda koji su takođe imali traumatična iskustva sa humanističkog stanovišta, te im pridaju važnost kao i stanovištu Jevreja. Holokaust neki vide i kao jedan od važnih istorijskih događaja.

„To je za mene bila neka priča, kao neka literatura, ja to nisam doživela kao nešto strašno tragično i kod drugih naroda - i stradanje Jermena, genocid nad Jermenima... Ja vidim da je to, nažalost, ljudska priča, da ima takvih sudbina, tako da Holokaust spada u jednu od strašnih tragedija ljudi. Uvek će se naći nekakvo jezivo stradanje... glad koja trebi u Africi... Ja smatram da je to isto strašno i ljudski ne mogu da izdvojim nekako to, naše, Jevrejsko stradanje od stradanja uopšte ljudi na svetu kojih ima užasno mnogo. Od svega, od atomske bombe bačene na Hirošimu itako dalje... užasno. Prosto, saosećam se sa svima, da li više ili manje, to sad ne bih mogla da merim; ali svaki događaj koji dođe do vas u tom trenutku vas strahovito potrese, a onda onaj dalji, u nekoj prošlosti, malo izbledi.”

„Jer ako stvarno postoji nešto ili neko trebalo je da zaštiti onoliko nejač i one izginule ljude između '90 i '99.godine, pogotovo '99.godine kad je Srbija bombardovana totalno bez razloga.... Toliko sam bio ljut da sam u jednom momentu hteo da odem da se sam prijavim u dobrovoljce da pobijem sve tamo neke te...”

Neki u tome preteruju ne pridajući nikakav značaj Holokaustu, što takođe može biti vid odbrane.

„...neprimeren, ružan, civilizacijski istorijski događaj. Ne posebno, to mi je više kao istorijski događaj, kao kada biste pomenuli Prvi svetski rat, građanski rat u SAD... „

ili čak:

„Meni je strašno ono što je bilo 1492. To me je dojmilo. Same teme o ratu ne volim, nemam interesa, ne interesuje me TAJ Holokaust.”

Iz ovih specifičnih okolnosti razvilo se i specifično vaspitanje, koje je pored specifičnosti u odnosu na druge zemlje, karakterisala i sličnost raznih naroda

unutar Jugoslavije toga doba. Decu vaspitavali kao i ostali, za vrline, što je bio i duh vremena. Uslovno više klase, među kojima su uglavnom bili naši ispitanici, su bile liberalnije u odnosu prema deci, kao što su to i inače.

Dominantan je bio optimizam i motivacija za postignućem. Kao društvene vrednosti u FNRJ isticali su se pamćenje ratnih zločina, glorifikacija borbe i otpora, osuda izdajnika ne specificujući jedan narod, nepostavljanje jednog naroda iznad drugih ni u doprinosu borbi ni u stepenu žrtvovanja nego insistiranje na zajedničkoj borbi protiv neprijatelja (iako neki podaci pokazuju da je čak 83% Jevreja stradalo). Vaspitanje dece vojnih lica je takođe bilo vrlo specifično u Jugoslaviji, a jedan broj naših ispitanika potiče upravo iz takvih porodica. U vaspitanju se isticala visoka odgovornost, visoka moralnost, borba za pravdu, istinoljubivost. Kako kažu ispitanici, to je bilo je nešto što usađeno. „Govorila sam da su ugradili neki čip u mene.” „U opštim odnosima sa decom i način života bilo je isti kao i ostalih mojih vršnjaka.”

Psiholog Ervin Staub govoreći o genocidima i drugim teškim zločinima protiv života ističe pozitivan aspekt kod žrtava, koji on naziva briga zasnovana na patnji. Ovo bi se moglo bi se prepoznati u vaspitanju naših ispitanika.

„Zadatak, dužnost i u mom srcu jeste da sam jednaka prema svima. Kako sam starija, pa sam možda i malo vještački bliskija sa Jevrejima, postoje neki razlozi. Ali mislim da su svi ljudi vrijedni, dobri i divni i da je moj zadatak da budem dobra sa svima.”

„Uglavnom su pričali o lepim stvarima; kako su ljudi bili dobri prema njima, kako su ih krili, štitali... Njima se ništa strašno nije desilo, ali je šira porodica stradala. Mnogi. To ne vredi ni da počnem da pričam, potrajalo bi...”

„Mogu da kažem sigurno neku vrednoću, radne navike, definitivno neki etički sistem, i ono zbog čega se divim svojoj majci - verovanje u dobro kao univerzalni princip, verovanje u to da ne treba nikoga mrzeti. Nikad nisam kod njih osetio neku mržnju, nikad nisam kod njih osetio pakost. To je jako dobro, zato što se vi ne naučite takvim osećanjima. Tako da, recimo, moja majka nikada nije mrzela Nemce, nikada nije rekla ni jednu reč protiv Nemaca.”

„Preneo je na mene humanizam. Nije trčao za parama. On nikada nije imao ni auto. Primila sam i od oca i od majke pozitivan uticaj. Oboje su bili karakterni ljudi. Uvek spremni da drugima pomognu. Otac je bio jako uporan, strpljiv, imao je ogromno znanje.”

Postavljani su i visoki zahtevi, posebno u oblasti obrazovanja, pa i preciznije nekog konkretnog zanata. Smaralo se da ljudima mogu uzeti sve materijalno, ali da bi se oni mogli spremno dočekati i započeti novi život, potrebno je da znaju nešto da rade, odnosno da imaju obrazovanje koje im ne može biti oduzeto (osim zajedno sa životom).

„Otac je jevrejskog porekla i zahtevao da sve što radimo, moramo da radimo najbolje. Treba da pokažemo da mi to možemo da uradimo, potrebno je da se nekako izdvojimo da bi nas ljudi cenili, na osnovu onog što radimo.”

„Ali, imali su savet da pored fakulteta mora da se zna nešto rukama.”

„Prvo su oboje imali zlatne ruke – šili su.”

„Posao stomatologa možeš svuda da radiš, to je baš ono što su Jevreji pričali, da uvek moraš da imaš zanat u rukama. ”

„...da se ne ističete u školi... ali da budete dobri, da znate nešto konkretno da radite.”

„Moraš da budeš dva puta bolji”, „Možeš sve da izgubiš, ali ono u glavi (obrazovanje) ti niko ne može oduzeti.”

Iz toga prositiče i opšta pozitivna grupna, odnosno nacionalna samoevaluacija i uverenje u sopstvene snage.

„...ne samo ja, nego Jevreji se razlikuju baš po toj velikoj psihološkoj izdržljivosti, inteligenciji, snalažljivosti, željom za učenjem i uklapanjem u sredinu u kojoj živimo.”

„Jevreji pre rata stalno imali tu ideju vodilju da moraju da budu bolji nego drugi da bi ih poštovali, jer ih nisu poštovali; tako da je tu razvijena jedna visoka radna etika i moralna etika.”

Konačno, zanimljiv je i značajan odnos ispitanika prema državi Izrael. Mnogi od njih tamo imaju i veoma bliske rođake, skoro svi su posetili Izrael, a nemali broj i živeo u njemu jedno vreme. No, odnos prema toj državi je ne samo različit kod različitih ljudi, nego i ambivalentan i ne uvek potpuno jednosmeran i kod jedne iste osobe. Postoji osećaj neke bliskosti i doživljaj te zemlje u neku ruku kao svoje, dok u isto vreme ispitanici ukazuju i na razlike koje ih distanciraju zbog drugačijeg podneblja, načina života, klime. Neki imaju veći otklon jer im se ne sviđaju neki tamošnji političari, a neki drugi se opet veoma povrede kada čuju kritike na račun Izraela.

„1948. kada je bilo moguće iseliti se u Izrael moji roditelji to nisu hteli; zato što su živeli u Jugoslaviji, koja je tada bila jedna izuzetno tolerantna i liberalna zemlja, i to u vezi sa svim nacijama i nacionalnim manjinama, u koje smo i mi spadali. Život ovde je bio takav da nas nije terao da odemo u Izrael, pogotovo moje roditelje.”

„Oni su Izrael nazvali agresorom, tako se ružno izrazila da sam ja počela strašno da plačem.”

„Taj jevrejski identitet - ništa specijalno, osim po rođenju, po poreklu. Izrael: Kao kultura da, ali kao bliskost sa ljudima, moram priznati, ne toliko.”

„...prave miting na fakultetu za Palestinu. Ja sam išla do dekana i naravno to su stopirali.”

„Oprečan odnos. Sa jedne strane nježan, pun ljubavi, poštovanja prema postignućima, a sa druge strane to desničarsko vođstvo meni ne godi.”

„...ne privlači me baš mnogo. Ne osećam neku povezanost s tim prostorom, naprotiv. Izraelci su tako arogantni, ne bih tamo nikad živeo.”

„To je više kao moja postojbina, a otadžbina mi je ovde. Daleko od toga da sam ravnodušna prema Izraelu, ali pošteno govoreći, ne bih mogla tamo da živim, niti imam želju.”

Ispitanici iz druge generacije pokazuju generalno govoreći dobru prilagođenost i funkcionisanje u ličnom, profesionalnom i društvenom životu.

Iako istraživanje nisu sistematska i reprezentativna, moglo bi se zaključiti o tendencijama, a to je da pored iskustva koje kod roditelja naših ispitanika nije bilo baš u toj meri strašno kao u nekim drugim jevrejskim zajednicama, na amortizovanje razarajućeg dejstva teškim trauma morale su delom uticati i pozitivne socijalne okolnosti u jugoslovenskom društvu i dobro prilagođavanje ovih ljudi tim uslovima.

Kao što teške okolnosti stvaraju traumu, moguće je da pozitivne okolnosti istu bar ublažavaju ili proređuju njeno javljanje i negativno delovanje, kao što npr. držanje striktne zdrave ishrane i načina života ublažava neke hronične bolesti i olakšava život, iako ih ne leči u potpunosti. Dakle, generalizovani nalaz bi mogao biti da ako ljudi ne brinu zbog egzistencijalnih potreba (hrana, smeštaj), ako su socijalno prihvaćeni od okoline i imaju smisao (Frankl: npr. deca, karijera, osećaj bitnosti za druge), te ako dominantan društveno vrednosni sistem ne podstiče diskriminaciju, nego omogućava ljudima da se osećaju psihološki ugodno, to može bar da zaleči, ako ne da skroz izleči traumu.

Nisu presudni samo individualni nego socijalni faktori. Sa promenom sistema vrednosti i ulaskom u jedno sasvim drugačije doba promenile su se i socijalne reprezentacije prošlosti kod svih. Tada je i Jevrejima i drugima postao bitniji grupni, etnički ili religijski identitet, pa su i interpretacije prošlosti i važnost socijalnog identiteta postale istaknutije. Zbog toga možemo pretpostaviti da potpuno drugačiji procesi određuju viđenje prošlosti i uticaj Holokausta na „treću generaciju” nego što je to bio slučaj u generaciji njihovih roditelja.

Analiza socijalnog aspekta rađena je oko 2 meseca.

4. ZAKLJUČCI

Ovo je prvo istraživanje u Srbiji (2017.-2019.) o uticaju Holokausta na potomke preživelih. Namena istraživanja je bila da se utvrde sve posledice koje je Holokaust ostavio na Drugu generaciju u svetlu društveno-istoijskih uslova u kojima je ona rođena i odrastala. Dobijeni materijal je višeslojno obrađen i došlo se do mnogobrojnih vrednih rezultata. Pokazane su značajne razlike u odnosu na inostrana istraživanja, kao i određene sličnosti.

4.1. Socijalna analiza

- Traumatično transgeneracijsko iskustvo u periodu nakon Holokausta, vidljivo je i kod naših ispitanika, rođenih u prvoj deceniji nakon Holokausta, u Srbiji, na isti način kako je opisano u literaturi.
- Međutim, specifičnost društvene situacije u FNRJ/SFRJ, i specifičan položaj u okviru etničkih grupa i društvenih slojeva, doveo je i do specifičnosti u oblicima i intenzitetima doživljene traume.
- Naši ispitanici živeli su u društvu koje je smanjivalo značaj nacionalnih obeležja, te to ljudima nije mogao biti ni teret a ni prednost u odnosu na druge etničke grupe. Važnije, društveni položaj preživelih u Holokaustu bio je viši od proseka, i bili su dobro konsolidovani i uklopljeni u vrednosni sistem nove Jugoslavije. Roditelji naših ispitanika su bili jasno na strani pobednika i učestvovali u stvaranju novog društva. NOB-a je bila i jedno od retkih utočišta da bi sačuvali živote tokom rata. Mnogi roditelji su bili partizani i komunisti, sa specifičnom ideologijom koja je svakako, kao i kod drugih komunista, barem tog vremena, bila važnija i hijerarhijski nadređena nacionalnom opredeljenju, dok je religijsko smatrano potpuno retrogradnim.
- Vrednosni okvir roditelja naših ispitanika je tipični okvir urbane, visokoobrazovane i socijalno više klase jugoslovenskog posleratnog društva. Kada bi pričali o ratu gotovo uvek bi pričali o partizanskim poredama i podvizima, a gotovo nikada o Holokaustu. U veoma malom broju se pominju porodice koje drže do jevrejskih verskih normi.

- Dakle nasuprot negativnog uticaja strašne kataklizme Holokausta, pojavila se jedna amortizujuća sila – povoljna društvena klima. Ispitanici iz Druge generacije pokazuju generalno govoreći dobru prilagođenost i funkcionisanje u ličnom, profesionalnom i društvenom životu.
- Iako istraživanja nisu sistematska i reprezentativna, moglo bi se zaključiti o tendencijama, a to je da pored isustva koje kod roditelja naših ispitanika nije bilo baš u toj meri strašno kao u nekim drugim jevrejskim zajednicama, na amortizovanje razarajućeg dejstva teškim trauma morale su delom uticati i pozitivne socijalne okolnosti u jugoslovenskom društvu i dobro prilagođavanje ovih ljudi tim uslovima.
- Kao što teške okolnosti stvaraju traumu, moguće je da pozitivne okolnosti istu bar ublažavaju ili proređuju njeno javljanje i negativno delovanje, kao što npr držanje striktne zdrave ishrane i načina života ublažava neke hronične bolesti i olakšava život, iako ih ne leči u potpunosti.

4.2. Psihološka analiza

Kao najvažnije rezultate izdvajamo:

Holokaust je ostavio specifičan i značajan trag, koji smo nazvali Transgeneracijski Holokaust Beleg (THB), prevashodno na svesnom a manje na nesvesnom nivou kod svih naših ispitanika. Dubina traga bila je različita kod različitih pojedinaca. Kod najvećeg broja ispitanika taj trag je imao srednju jačinu. Manji broj ispitanika imao je vrlo dubok, snažan trag i još manji broj je imao trag niskog intenziteta. Emocionalni trag je bio najjače utisnut mada je i sazajni trag bio slične jačine. Nesvesni trag bio je najmanje registrovan. Žene su imale dublji, posebno naglašen emocionalni i nesvesni trag jači nego kod muškaraca. Transgeneracijski Holokaust Beleg reflektovao se i ekternalizovao i na nivou ponašanja ispitanika, ali u umerenom stepenu.

- Ispitanici su u većinom smatrali da je Holokaust imao uticaja na njihovo vaspitanje. Među onima koji su procenili da je odnos roditelja prema njima bio prezaštitnički i popustljiv i povezali to sa iskustvima roditelja iz Holokausta, imali su snažniji HO.
- Vredan nalaz je da prvorođena deca nisu imala jači HO od kasnije rođenih braće i sestara, što predstavlja razliku od nekih stranih istraživanja.
- Rezultati pokazuju da je Holokaust imao uticaja na njihov život i pogled na svet, ali nije umanjio potrebu za produženjem potomstva i porodice.

- I u našem istraživanju, slično kao i drugim, inostranim istraživanjima utvrdili smo postojanje porodica u kojima se razvila s kultura ćutanja o Holokaustu jer su roditelji izbegavali da se vraćaju sećanjima na svoje psihičke i fizičke traume i potiskivali su ih u nesvesno, jer su bile razlog jakog uznemirenja. Konstatovali smo da termin Janje Beč –"dvostruki zid ćutanja" koji podrazumeva ćutanje roditelja, a pri tome nepostavljanje pitanja od strane dece, može da se prepozna u oba elementa i u našim analizama.
- Pokazalo se da ćutanje roditelja o sopstvenim iskustvima iz Holokausta nije uticalo na jačinu HO njihove dece i da roditelji zapravo, svojim ćutanjem nisu poštedeli svoju decu kao što im je to bila namera.
- Utvrdili smo transgeneracijsko oblikovanje odnosa prema Holokaustu i njegov prenos ne samo na II već na III generaciju. U našem istraživanju smo samo napravili uvod u problematiku III generacije ali smo kvalitativnom analizom dobili zanimljivu tendenciju tesnog srastanja HO sa pojačanim jevrejskim identitetom kao i pojačavanje intenziteta odnosa prema Holokaustu kada se upoređi sa II generacijom, a koji su uslovljeni specifičnim promenama u društvu 80-ih i 90-ih. , što bi tek trebalo detaljnije i egzaktnije potvrditi kroz buduće istraživanje. Ovim putem smo otvorili mogućnost i potrebu daljeg i detaljnijeg istraživanja o uticaju Holokausta na III generaciju.
- Većina ispitanika je smatrala da je Holokaust strašan zločin koji oni ne mogu da oprostite.
- Holokaust je uticao na ojačavanje jevrejskog identiteta naših ispitanika.
- Ispitanici su smatrali da je iz teških roditeljskih iskustava indirektno moglo nastati i nešto pozitivno za njih same, tako što su preživeli vaspitavali svoju decu izgrađujući određene pozitivne osobine ličnosti kod svoje dece , na primer osetljivost na nepravdu, istrajnost, borbenost, solidarnost i druge pozitivne karakteristike.
- Roditelji borci i vojna lica pokazala su , kroz percepciju svoje dece, izraženiji aktivistički odnos u suočavanju sa izazovima i preprekama kao i okrenutost ka budućnosti što je pozitivno uticalo na potomke.
- Kod velikog broja ispitanika ustovnjeno je prenošenje emocionalnog obrasca reagovanja na Holokaust identifikacijom sa preživelim roditeljima.

Na osnovu prethodno rečenog možemo govoriti o specifičnosti psihosocijalnog traga Holokausta na potomke onih koji su preživeli Holokaust u posleratnim

uslovima na teritoriji bivše Jugoslavije o čemu pretpostavlja naša najopštija hipoteza, koju smo u potpunosti potvrdili kvantitativnom i kvalitativnom analizom. Što se tiče opštih faktora društvenog uticaja (zanemarljive etničke i verske diskriminacije što je potvrdila hipoteza da se ispitanici nisu osećali kao pripadnici manjinske grupe niti kao pripadnici porodica različitih od onih u okruženju, dobar socio-ekonomski status, stimulacija obrazovanja i sl.) zaključili smo da je posleratna društveno politička klima u kojoj je odrastala II generacija imala uglavnom ublažavajući, amortizujući efekat na negativne posledice Holokausta. Ovaj nalaz izdvaja naše rezultate od ostalih istraživanja o ovoj temi, donoseći specifičnost karakterističnu za posleratnu Jugoslaviju.

Treba posebno naglasiti da sakupljen značajan materijal predstavlja vrednu memoarsku građu. Značajan broj odgovora ispitanika prvi put iznesenih činjenica može biti istoričarima polazište za njihova proučavanja.

5. PRILOZI

5.1. Prilog 1 - Upitnik

Vida Rakić Glišić, Nada Banjanin Đuričić, Borka Marinković

Ispitanik – Ime i prezime Kontakt telefon	POL M/Ž	Ispitivač - Ime i prezime Kontakt telefon	Datum i mesto intervjuja
--	------------	--	-----------------------------

Poštovani,

Hvala što ste prihvatili da učestvujete u ovom istraživanju. Razgovor bi trebalo da traje oko sat i po, ima oko 90 pitanja (*ne računajući pitanja o opštim podacima*). Napravićemo audio zapis, radi verodostojnosti i lakšeg prekucavanja teksta. Verujemo da razumete da je od izuzetnog značaja da odgovarate istinito i iskreno najviše što možete. Budite slobodni da na pojedina pitanja odgovarate kraće ili duže, po sopstvenom nahođenju. Vaši odgovori će biti korišćeni isključivo u svhu ovog istraživanja.

OPŠTA

Ime i prezime _____

1. Pol a)muški b)ženski
2. Godina rođenja _____
3. Mesto rođenja _____
4. Red rodjenja (prvo drugo treće četvrto peto nešto drugo)
5. Imate li braću i/ili sestre A)da B)ne
6. Vaše zanimanje, školska sprema
7. Ime oca _____ da li je Jevrejin? A)da B)ne, nego _____
8. Da li je živ?
A) da B) ne
9. Zanimanje, školska sprema Vašeg oca _____

10. Ime majke _____ da li je Jevrejka?
A) da B) ne, nego _____
12. Da li je živa?
A) da B) ne
13. Zanimanje, školska sprema Vaše majke _____
14. Imate li partnera (muža, ženu) – bračni status
A) Udata-oženjen/partner sa kojim živi
B) Samac-samica
C) Udovac-udovica
14. Ako da, da li je Jevrejin/Jevrejka?
A) da B) ne, nego _____
15. Ako da, da li ste pre venčanja imali stav da želite partnera Jevrejina/
ne-Jevrejina ?
A) da B) ne C) ne znam Zašto?
16. Imate li decu?
A) da B) ne
17. Imaju li Vaša braća, sestre svoje porodice, decu...?
A) da B) ne

VASPITANJE

18. Da li ste videli neku razliku između svoje porodice i porodica Vaših
vršnjaka?
A) da B) ne C) ne znam
19. Šta mislite kako su iskustva Vaših roditelja tokom rata uticala na
način na koji su Vas odgajali?
20. Da li mislite da je iz tog teškog iskustva moguće preneti i neki pozitivan
uticaj? A) da B) Ne C) ne znam
21. Da li ste Vi primili neki pozitivan uticaj? (*npr: životne prioritete, meru
procene strašnog naspram uobičajnog, volju, upornost-istrajnost,
borbenost, izdržljivost, hrabrost, solidarnost, osetljivost na nepravdu...*)
A) da B) ne C) ne znam Objasnite.
22. Da li ste osećali neku posebnu vezanost za roditelje?
A) da B) ne

23. Da li mislite da to može da se poveže sa njihovim iskustvima i gubicima u ratu?
A) da B) ne C) ne znam
24. Sa koliko godina ste postali svesni da ste potomak preživelog?
A) do 10
B) 11-15
C) posle 15
25. Da li je to saznanje nastalo nekim povodom, u nekoj posebnoj prilici?
A) da B) ne Opišite.
26. Mislite li da se razlikujete od braće i sestara po nečemu što se može dovesti u vezu sa Holokaustom (*npr: osetljivost, zabrinutost za osećanja svojih roditelja, više uključivanja u probleme roditelja ili porodice uopšte isl.*)?
A) da B) ne C) ne znam
27. Mislite li da su roditelji ili Vaša najbliža rodbina bili popustljivi prema Vama, a tokom odrastanja bili prezaštićeni?
A) popustljivi B) prezaštićeni C) oba D) ne Navedite primer
28. Da li takvo ponašanje (popustljivost i prezaštićavanje) možete povezati sa njihovim iskustvom iz rata?
A) da B) ne C) ne znam
29. Šta Vas je iritiralo u postupcima Vaših roditelja prema Vama?
30. Da li su Vas roditelji savetovali kako da se ponašate u školi? (*npr. da se trudite da budete što bolji, da se takmičite, da se ne ističete*)?
A) da B)ne Opišite.
31. Kako ste Vi reagovali na takve savete ili opomene?
(reakcija _____ i intenzitet: 1 2 3 4 5)

POSEBNI UPEČATLJIVI POSTUPCI

32. Da li su Vam roditelji ispričali neki svoj lični doživljaj (događaj) kao sećanje iz vremena rata?
A) da B) ne
33. Da li ste Vi tražili da Vam pričaju, ili se to dogodilo nekim povodom? (*vezano za neki Vaš postupak, praznik, ili neki drugi događaj*) Opišite.
34. Ako je bilo više preživelih, ko Vam je najviše, a ko najmanje pričao?
35. Da li sada mislite da su te priče bile ublažene ili obojene?

- A) da B) ne
36. Da li ste primetili neku posebnu reakciju preživelog? Opišite reakciju.
- A) Kada čuje nešto o Holokaustu
 B) Kada se pomenu neka imena
 C) Pod nekim drugim spoljnim uticajima_____ (pesme, jezik, hrana, boja, filmovi....)
37. Da li ste pitali da Vam objasne svoje reakcije?
- A) da B) ne
38. Da li ste i Vi slično reagovali u sličnim situacijama?
- A) da B) ne C) ne znam

VERA

39. Da li su Vam roditelji objasnili svoj odnos prema veri? (*ako su oba roditelja Jevreji - posebno pitati za svakog*)
- A) bili i ostali vernici
 B) bili i ostali ateisti
 C) bili vernici, napustili veru
 D) bili ateisti, postali vernici
 E) nešto drugo, šta _____
40. Da li ste Vi religiozni?
- A) da B) ne C) agnostik D) tradicionalista
 E) nešto drugo_____
- Ako da, da li držite Šabat, da li poštujete pravila košer ishrane, da li ste imali Bar-Bat Micva?*
41. Da li je Holokaust uticao na Vašu veru u Boga?
- A) da B) ne C) ne znam Objasnite.
42. Da li ste tokom odrastanja osećali stid zbog svog jevrejskog porekla?
- A) da B) ne Objasnite

JA I DRUGI

43. Kako biste opisali svoj društveni život? S kim ste se družili, zabavljali? Ko su bili Vaši bliski prijatelji?
44. Kakav je Vaš odnos prema ne-Jevrejima?
45. Kako ste odlučili o izboru svoje profesije/zanimanja?

46. Mislite li da prošlost Vaših roditelja ima neki uticaj na izbor Vašeg zanimanja?
A) da B) ne C) ne znam
47. Da li se bavite nekim hobijem ili dobrovoljnim radom, kojim?
A) da _____ B) ne
48. Gde ste gradili svoj jevrejski identitet?
A) u porodici B) u jevrejskoj zajednici C) oba Opišite
49. Kada ste postali član JO?
50. Da li ste pohađali neki kurs o Holokaustu, čitali knjige ili gledali filmove sa tom tematikom?
A) da B) ne Kako ste se osećali? (osećanje__ i intenzitet 1 2 3 4 5)
51. Da li ste posetili Izrael, koliko puta?
A) da, jednom B) da, više puta B) ne
52. Kakav je Vaš emocionalni odnos prema Izraelu?
53. Kako ste se osećali u bivšoj Jugoslaviji, kao pripadnik manjinskog naroda?
54. Da li ste (*bilo kada*) imali iskustvo sa antisemitizmom?
A) da B) ne Opišite.

SNOVI I NESVESNO

55. Jeste li imali neke emocionalne, psihološke smetnje, vezane za iskustvo Vaših roditelja tokom Holokausta (*npr. noćne more, snove koji se ponavljaju - bez obzira na sadržaj, anksioznost, fleš-bekove, strahove, nesigurnost, psihosomatske smetnje...*)
A) da B) ne Molim objasnite.
56. Ako ste imali snove vezane za Holokaust, objasnite kakvi su to snovi? Opišite ih.
A) Snove o preživelim
B) Snove o nestalima
C) Snove o stradalima
D) Snove o sebi kao žrtvi
E) Noćne more
F) Nešto drugo, šta _____

57. Ako ste ih imali sa kakvim osećanjima ste se budili? (*strahom, tugom, zadovoljstvom što je to samo san....*) (vrsta i intenzitet: 1 2 3 4 5)
58. Da li ste o tim snovima razgovarali sa preživelim?
- A) da B) ne
59. Ako jeste, da li ih je to podsticalo da Vam nešto više kažu? Objasnite.
60. Kada Vam je bilo najteže u životu? Opišite.
61. Kako ste se osećali tokom ratova devedesetih u bivšoj Jugoslaviji? Šta se tada mislili o tim ratovima? Da li danas mislite i osećate nešto drugo?
62. Gde ste bili tokom bombardovanja 1999. godine? Šta ste tada osećali? (osećanje _____ i intenzitet 1 2 3 4 5)

RODITELJI

63. Da li su Vaši roditelji napisali, ili na drugi način, zabeležili svoja svedočenja?
- A) da B) ne (*ukoliko su ostavili neki trag, odgovori na pitanje 64, 66, 80 mogu biti kratki*)
64. Kako se Vi osećate u vezi toga (*da li Vam je drago, da li ste ponosni ili niste to želeli...*)
- (osećanje _____ i intenzitet 1 2 3 4 5)
65. Šta znate o Vašim roditeljima iz vremena pre Drugog svetskog rata?
66. Šta iz njihove biografije smatrate najbitnijim?
67. Kako su Vaši roditelji preživeli Holokaust? (*ako su oba roditelja, posebno za svakog, do 2 odgovora*)
- A) Logor, koji _____
- B) Zatvor
- C) Geto
- D) Skrivanje
- E) Promena vere
- F) Učešće u NOR-u
- G) Drugo, šta _____
68. Kako biste procenili zdravstveno stanje Vaše porodice? (*da li je bilo nekih specifičnih bolesti*)

69. Koliko su se Vaši roditelji poznavali pre Vašeg rođenja?
A) oko godinu dana
B) duže od 1 godine
70. Koliko godina je imala Vaša majka kada Vas je rodila?
A) Do 20
B) 20 -30
C) Više od 30
71. Da li smatrate da ste rođeni kao željeno dete?
A) da B) ne C) ne znam
72. Kako ste dobili ime? Da li se još neko u porodici tako zvao?
A) da B) ne
73. Kako su izabrana imena Vaše braće i/ili sestara?
74. Da li je neko sa istim imenom stradao tokom Holokausta?
A) da B) ne
75. Da li ste videli fotografiju svog imenjaka?
A) da B) ne
76. Da li ste preko te fotografije gradili odnos sa tom osobom?
A) da B) ne Objasnite
77. Ko je od Vaše najbliže rodbine stradao u Holokaustu?
78. Da li su Vam roditelji pokazivali fotografije nestale rodbine?
A) da B) ne
79. Jeste li o njima razgovarali?
A) da B) ne
80. Kako ste se osećali tokom takvih razgovora?
(osećanje _____ i intenzitet 1 2 3 4 5)
81. Da li su pominjali svoja iskustva iz Drugog svetskog rata?
A) da B) ne
82. Da li ste slučajno čuli kako o tome govore sa drugima?
A) da B) ne
83. Da li ste Vi postavljali pitanja?
A) da B) ne
84. Ako da, šta ste ih pitali? _____

85. Da li ste osećali da ste želeli nešto da pitate, ali niste smeli/niste mogli, šta, objasnite?
A) da B) ne C) ne znam
86. Da li ste posetili neko mesto stradanja?
A) da B) ne
87. Da li je to mesto vezano za stradanje nekog Vašeg rođaka
A) da B) ne
88. Koliko godina ste imali kada ste ga posetili?
A) do 20 god B) do 45 god C) kasnije
89. Koja osećanja nosite sa tog mesta?
(osećanje _____ i intenzitet 1 2 3 4 5)

TREĆA GENERACIJA (ako ispitanik ima decu)

90. Da li ste svojoj deci na bilo koji način pominjali da u njihovoj porodici ima rođaka koji su preživeli Holokaust?
A) da B) ne
91. Na koji način?
A) sa posebnom pažnjom
B) spontano
C) impulsivno
D) u ljutnji
92. Da li se sećate koliko su tada imali godina? (*ako ima više dece posebno za svako*)
A) do 10
B) 11- 15
C) posle 15
93. Da li je bilo povoda ?
A) da B) ne C) nekad da, nekad ne, proces
94. Da li možete da prepoznate neke Vaše postupke u vaspitanju dece koji su slični onima koje su primenjivali Vaši roditelji?
A) da B) ne Navedite primere.
95. Da li osećate da ste svojoj deci preneli i nešto što niste želeli (*u vezi Holokausta?*)
A) da B) ne C) ne znam

96. Da li su Vaši roditelji pominjali želju za unucima?
A) da B)ne

ZAVRŠNA

97. Kada čujete reč HOLOKAUST, na šta pomislite, a šta osetite (*do 2 odgovora*):
A) Pomislite na Vaše najbliže koji su ga preživeli
B) Pomislite na Vaše najbliže koji nisu preživeli
C) Pomislite na sve žrtve
D) Osetite strah
E) Osetite pomešana osećanja tuge, besa, neverice....
F) Osetite neodređena (slaba) osećanja
G) Nešto drugo, šta _____
98. Da li želite da zaboravite? A) da B) ne C) ne znam
99. Šta mislite o mogućnosti da oprostite?
100. Da li je Holokaust uticao naVaš pogled na život/svet?
101. Koja je bila Vaša motivacija za učešće u ovom intervjuu?
102. Da li biste želeli još nešto da kažete, što Vas nismo pitali?
103. Kako je ovaj razgovor uticao na Vas?

Na kraju:

Hvala Vam na iskrenosti, na trudu i vremenu. Nadam se da ovaj intervju doživljavate kao jedan prijateljski razgovor.

U planu je, kao nastavak projekta, štampanje publikacije koja bi sadržala vaše odgovore u formi celovite priče. U tom slučaju, da li se slažete da Vaša priča bude objavljena pod Vašim imenom, ili želite anonimnost?

NAPOMENA ISPITIVAČA

U kakvoj atmosferi je protekao razgovor? Kakav je bio odnos ispitanika prema temi, prema Vama, šta je bilo posebno interesantno ili značajno i sl. Imate li neka posebna zapažanja? Da li je ispitanik **afektivno reagovao** na neka pitanja (plač, smeh, ljutnja...), koja su to pitanja? Da li je bio zadovoljan što učestvuje u istraživanju? Da li je tokom razgovora bilo nekih **lapsusa, ako jeste, zabeležite u okviru pitanja i u napomeni.**

Svoja zapažanja upišite neposredno nakon intervjuja.

5.2. Prilog 2 – Istorijat obrazovanja o Holokaustu u Srbiji

Biljana Stojanović

Sve je počelo davne 2006. kada je Republika Srbija postala posmatrač u *Radnoj grupi za međunarodnu saradnju u oblasti obrazovanja, sećanja i istraživanja Holokausta* (ITF – Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research), radna grupa koja radi pod okriljem Ujedinjenih nacija. Pristupanjem ovoj radnoj grupi otpočelo je i sistemsko i sistematično stručno usavršavanje nastavnika usmereno na antisemitizam i Holokaust. Godine 2011. Republika Srbija je postala stalna članica ove radne grupe koja je 2012. promenila naziv u *Međunarodnu alijansu sećanja na Holokaust* (IHRA).

Stručno usavršavanje nastavnika Republike Srbije (ne donosim podatke za Republiku Srpsku jer ih nemam) na temu antisemitizam i Holokaust se od 2007. do danas neprekidno organizuje i realizuje kao jedna od aktivnosti ministarstva odgovornog za obrazovanje (danas je to Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja). Pored ministarstva, kao organizatori stručnog usavršavanja se pojavljuju i sledeće međunarodne organizacije:

- **Yad Vashem** Međunarodna škola za učenje o Holokaustu (od 2008 do danas se redovno realizuju seminari u ovoj školi. Obuku je prošlo 300 nastavnika. Samo nije realizovana 2018.). Sa ovom institucijom je 2017. potpisan Memorandumom o razumevanju.
- **Centropa** – jevrejski istorijski institut posvećen očuvanju jevrejskih priča i fotografija iz XX veka iz centralne i istočne Evrope i Balkana. Saradnja je počela 2011. i zasniva se na: sakupljanju materijala sa teritorije Srbije (istraživanje učenika) i snimanje kratkih filmova (do sada je snimljeno preko 10 učeničkih filmova koji su dvojezično rađeni); organizovanju izložbi i seminara za nastavnike. Seminari se organizuju svake godine u Srbiji (uglavnom Beograd), Makedoniji (Skoplje), Hrvatskoj (Zagreb), BiH (Sarajevo) i Slovenija. Ovi seminari su doprineli regionalnom povezivanju nastavnika. Nastavnici iz Srbije od 2012. godine svake godine pohađaju i Centropine *Letnje akademije*, a

2017. Akademija je bila u Beogradu. Obuke ove organizacije je prošlo oko 250 nastavnika iz Srbije.

- **Memorijalni centar Holokausta Jevreja u Makedoniji** – saradnja uspostavljena 2013. uz podršku Centrope i od tada svake godine nastavnici iz Srbije prolaze obuke u ovom centru u Skoplju.
- **Memorijal Šoe** iz Pariza sa kojim je saradnja uspostavljena 2014. Saradnja podrazumeva učešće u regionalnim projektima i obuke nastavnika. Do sada smo učestvovali u regionalnom projektu čiji fokus je bio logor Jasenovac i u kome su učestvovali Hrvatska, BiH i Srbija, a ove godine je počeo projekat u koji su uključene Makedonija, Albanija i Srbija. Obuke ove institucije do sada je prošlo oko 100 nastavnika iz Srbije.
- 2016. je uspostavljena saradnja sa ODIHR-om i potpisan Memorandum o saradnji. Ishod navedenog memoranduma su *Nastavni materijali za borbu protiv antisemitizma*. Materijali su razvijeni u saradnji sa Kućom Ane Frank i 30 nastavnika je obučeno da realizuje seminare za primenu ovih materijala u nastavi. Materijali su promovisani u Nišu, Šapcu, Loznici, Valjevu, Užicu, Leskovcu, Vranju, Bujanovcu, Kragujevcu, Kruševcu i Arandjelovcu.

Uspešna saradnja je uspostavljena sa SJOS-om i Haver Srbijom, kao i sa Ambasadom Države Izrael u Srbiji (zajedno pripremljena izložba o Hildi Dajč).

Ishodi stručnog usavršavanja nastavnika su:

- 12 snimljenih filmova o pojedincima i porodicama iz jevrejske zajednice u Srbiji. Filmovi su snimljeni na osnovu istraživačkog rada učenika i uz pomoć nastavnika. To su kratki filmovi (do 15') koji su dvojezični (srpsko-engleski);
- novi pristup učenju o Holokaustu koji je zasnovan na interdisciplinarnom i multiperspektivnom pristupu;
- preciznost i sistematičnost u izražavanju;
- učenje kroz prizmu porodičnih ili ličnih priča;
- objavljen priručnik.

5.3. Prilog 3 - Uputstvo za ispitivače

Nada Banjanin Đuričić

Priprema

- Dobro poznavati upitnik, pročitati ga više puta, isprobati sa kolegom
- Znati delove upitnika napamet i u kom se delu nalaze koja pitanja

Kontakt

- Uspostaviti prijateljski kontakt
- Pozvati telefonom ispitivača, dogovoriti termin i mesto
- Ako je razgovor u JOB-u, ispitanik treba da pozove i najavi dolazak
- Obavezno audio snimanje
- Tokom razgovora, ispitanik može da odgovara na pitanja preko reda, ali kod prekucavanja intervjua u word dokument, poštovati redosled pitanja
- Nakon razgovora, u upitnik prekucati ceo razgovor (sa napomenama)
- Poslati email-om audio zapis i prekucan upitnik, word dokument

Razgovor

- Prijatna atmosfera
- Važna je prisnost
- Odnos poverenja
- Aktivno slušanje
- Neprekidanje ispitanika (osim s dobrim razlogom)
- Humanistička dimenzija ispitivanja - pružamo podršku ispitaniku, već samo slušanje pruža olakšanje, deluje blagotvorno
- Stalno mislimo na upitnik, šta je cilj istraživanja, zašto smo tu, ali mislimo i na ispitanika, tj. koje su njegove potrebe
- Aktivno, promišljeno, razborito držanje ispitivača
- Postavljanje podpitanja

- Već tokom razgovora beležimo svoja zapažanja o pojedinim odgovorima, o reakcijama ispitanika, zaokružujemo pređena pitanja, naročito ako su odgovori dati preko reda, vraćamo se na pojedina pitanja, ako je potrebno
- Beležimo odgovore na pitanja sa ponuđenim odgovorima, zaokružujemo
- Odmah po završetku razgovora, dok je sećanje sveže, pišemo belešku ispitivača, sve napomene

Primenjujemo blago ispitivanje (postoji još neutralno i oštro ispitivanje)

- Blago ispitivanje je najefikasnije kada je ispitanik aktivan
- Kada ispitivač podstiče i menja tok razgovora
- Efikasno je kada je ispitanik snažno zaokupljen predmetom razgovora (kod autobiografskih podataka)
- Kad se odnosi na neke dublje lične teškoće, trajne psihičke ozlede ili lične tragedije
- Kada su to sadržaji koje imaju dublje značenje u životu ispitanika
- Kad su to sadržaji o onome o onome o čemu oni imaju sasvim iskristalisana lična gledišta
- Ispitivač treba da bude solidno teorijski „potkovan”, da poznaje problem
- Da ima iskustva u vođenju ovakvih razgovora
- Treba da uzme u obzir podtekst izjava, zato razgovor mora duže da traje

Ispitivači u blagom ispitivanju su:

- Stručno iskusni ispitivači
- Imaju vrlo aktivnu ulogu
- *Slušaju strpljivo i prijateljski*
- *Ali inteligentno i kritički*
- Intervju nije samo neposredno prihvatanje ispitanikovih iskaza
- Tumačenje stvarnog smisla dobijenih iskaza daje „dubinski karakter” (beleške, napomene)
- Ali, aktivnost ispitivača ne sme biti prepreka za spontanost ispitanika
- Obraćamo pažnju na sve (zapisati), *ne samo na ono što ispitanik hoće da kaže, već i na ono što ne želi da kaže*
- Ispitivač treba da se drži *uzdržljivo i vrlo aktivno-istovremeno*

„Anketarska greška” nastaje:

- Usled objektivnih okolnosti ili osobina ispitivača
- Zbog subjektivnih shvatanja
- Zbog slabosti u radu

- Zbog ličnih gledišta
- Ukoliko ispitivač sugestivno utiče na ispitanika
- Zbog preterane ljubaznosti – stav „trgovačke ljubaznosti” nije dobar je utiče na ispitanika koji prirodno počinje da se ponaša na isti način, da ne bi uvredio ispitivača (ne iznosi svoje stvarno gledište, već ono što pretpostavlja da bi ispitivač želeo da čuje)
- Ako se pogrešno shvati ideja dobrih odnosa sa ispitanikom
- Kada „dobri odnosi” postanu sami sebi cilj i kada nastoje održati čak i na štetu kvaliteta prikupljenih podataka
- Zbog nepažljivog obavljanja intervjua (ispitivač ne postavlja sva pitanja, nije dovoljno pribran, namerno izbegava osetljiva pitanja, unapred smatra da zna neke podatke....)
- Zbog netačnog i nedovoljno potpunog beleženja odgovora – zbog površnosti ili nesposobnosti ispitivača,
- Usled nedostatka pamćenja (ako se podaci ne beleže odmah)
- Moguća opasnost: očekivanja i pretpostavke ispitivača o ispitanicima
- Svesnom obmanom

5.3.1. Neke karakteristike rada sa psihosocijalnim intervjuom o temi Holokausta i druge generacije

Vida Rakić Glišić

I Pre intervjua

Oba učesnika, intervjuer i intervjuisani, ulaze u intervju, i na različite načine, svako iz svoje uloge, u njega *unose svoje* (svesne ali i nesvesne) misli, osećanja, stavove, predznanja o temi intervjua i njenoj *osetljivosti*, kao i o samom intervjuu i očekivanju od njega.

Neophodno je promišljanje intervjuera o ovim elementima (sopstvenim mislima, osećanjima, stavovima, eventualnim predrasudama, predznanjima, značenju, osetljivosti teme i intervjua, očekivanjima), kao i svest intervjuera o *postojanju i uticaju nesvesnog* kod svih ljudi (mada u različitoj meri) koje uvek utiče na naše svesne misli, stavove, osećanja, postupke, izbore... i kvalitet *odnosa* koji ostvarujemo.

Neophodno je promišljanje intervjuera i o mogućim reakcijama intervjuisanog: od zadovoljstva što ima priliku da govori o sebi i svojim iskustvima, preko sticanja novih uvida tokom intervjua (pozitivnih i/ili bolnih, napetosti, straha) i reakcijama na njih (ponekad uzdržanim, ponekad burnim), do snažnog

emocionalnog, podstaknutog situacijom intervjua i odnosom sa intervjuerom, čiji su elementi: stvaran odnos, *prenesen odnos*-sa nekoga (majke, oca, brata, sestre...) ili nečeg drugog (Holokaust odnos), *pomeren/iskrivljen odnos*.

Uloga intervjuera je da-ni jednu reakciju, pa ni onu eventualno neprijatnu, negativnu, usmerenu na njega lično (na primer, optužbe: kako može da razume kada nema to iskustvo, kakvi su mu motivi, zašto to radi, da li samo zbog novca, zašto je takav i takav...)- *primi lično, ne doživi lično. Važno je da razume da se najčešće radi o prenesenom i/ili pomerenom odnosu koji sa njim ne mora da ima nikakve veze.*

Može, u takvoj situaciji na primer, da kaže da je za sve nas važno da što bolje razumemo šta je sve uticaj Holokausta i da je Holokaust, na različite načine, uticao globalno, na sve nas, na ceo svet (na žrtve, na zločince, na posmatrače, na njihove potomke...)

Intervjuer, takođe, mora da bude spreman da, ako je intervjuisani ljut, nezadovoljan, pun prigovora...*ostane miran* (čak i onda kada oseća da ga takvo ponašanje ljui) i *strpljivo* samo opiše što vidi: na primer, „Vi ste sada ljuti, nezadovoljni (citira intervjuisanog) i vidim da Vam je teško. Možete da mi pojasnite Vaša osećanja? Sa čim biste mogli da ih povežete?”

Ili, ako intervjuisani u nekom trenutku ispolji snažnu emocionalnu reakciju i *plače* može mu se ponuditi (ranije pripremljena) papirna maramica, sačekati malo, a onda mu reći: „Razumem da ste sada jako *tužni*, uznemireni; možete li da pokušate da *suze prevedete u reči*”? Tako se može dobiti dragocen materijal, i istovremeno, pomoći intervjuisanom da ponovo uspostavi kontrolu nad emocijama koje ga *preplavljaju*.

Ovo su primeri razumevanja i poštovanja osetljive teme za intervjuisanog; poštovanje njega samog; empatisanje (saosećanje) sa njegovim bolom...sve zajedno doprinosi produbljivanju odnosa poverenja i bliskosti neophodnog za dobar intervju.

Podrazumeva se da intervjuer dobro poznaje intervju, gde je šta u njemu, i da mu to daje slobodu da se kroz njega kreće fleksibilno, onako kako intervjuisani iznosi svoju priču; pa ga u pogodnom trenutku, delikatno, vrati na ispušteno.

II Zakazivanje intervjua: prvi kontakt

Može da bude *presudan* u formiranju *odnosa* između intervjuera i intervjuisanog, a od uspostavljenog odnosa zavisi kvalitet intervjua. Intervjuer se predstavlja, poziva intervjuisanog da se dogovore oko vremena i mesta intervjua. Vodi računa da boja glasa, strpljivost, zainteresovanost, *umeren (nikad preteran!)* stav blagonaklonosti i ljubaznosti, i obavezno poštovanje iskazano kroz način

obraćanja i potrebe određenih reči, bez prekidanja sagovornika-determinišu proces uspostavljanja odnosa, emocionalne atmosfere, tolerancije i uzajamnog poverenja.

Već prilikom zakazivanja razgovora može da se ispolji manje ili više snažna *ambivalencija* (inače, skoro uvek u nekoj meri prisutna) prema intervjuu, kroz poteškoću da se budući intervjuisani odluči za mesto i vreme.. ili dodatna pitanja i/ili premišljanja. Zato je strpljivost i posvećenost u ovom prvom kontaktu toliko važna.

III Priprema prostora za intervju

Prostor treba da bude prijatno osvetljen, temperiran, izluftiran, neometan bukom i nečijim ulaskom tokom intervjua(zato je važan prethodni dogovor/ upoznavanje sa onima koji rade u susednim prostorijama, kao i natpis na vratima MOLIM NE ULAZITE: INTERVJU U TOKU.

Intervjuer postavlja dve obavezno *IDENTIČNE* fotelje ili udobne stolice, jednu naspram druge *pod uglom* (koji je prirodan za prislan, intiman razgovor-ne direktno jedna naspram druge). Poželjno je da između njih nema ničeg (ili samo što manji i niži stočić). Bilo bi dobro da stočić bude malo skrajnut, ali u blizini, da na njemu stoji diktafon na čije će prisustvo intervjuer obavezno ukazati intervjuisanom, kao i papirne maramice(na koje neće posebno ukazivati, ali će ih intervjuisani možda zapaziti prilikom pokazivanja diktafona; kasnije, tokom intervjua, ako intervjuisani zaplače, intervjuer će mu ponuditi maramicu čija pripremljenost šalje jasnu poruku da je tema bolna, tužna, uznemirujuća i prirodno je da se zaplače; ukoliko je reakcija burnija, intervjuer ovo može i da izgovori-time pokazuje azumevanje, empatiju(saosećanje),podršku. Sve to je neophodno za uspostavljanje i produbljivanje kvalitetnog odnosa. Takođe je potrebno da u blizini bude nešto pogodno za odlaganje stvari (tašna, garderoba, naočare i sl.)

Važno je da intervjuisani *oseća* da je intervjuer posvećeno pripremio situaciju intervjua (od prvog kontakta i dogovaranja, do prostora) za prislan, slobodan, iskren i otvoren razgovor u kome je dozvoljeno da se pokažu emocije; sve što ima da kaže i/ili pokaže važno i da intervjuer to duboko *poštuje*.

IV Tok procesa intervjua

Uz sve navedene prethodne pripreme i razumevanje, trebalo bi da intervju teče u ostvarenom prisnom odnosu i podesnoj emocionalnoj klimi i da poprimi oblik *timskog rada* u susretu dva ljudska bića-oba učesnika u intervjuu su na istom zadatku, sa istim ciljem, koji jedan bez drugog ne mogu da ostvare.

U slučaju potrebe (povišena ambivalencija, doživljen intervjuisanog da je „isledivan“), u pogodnom trenutku, intervjuer i ovo može da kaže svom intervjuisanom (objašnjenje o timskom radu i međusobnoj zavisnosti) i tako, ponovo, još više produbi međusobni odnos.

Sve vreme tokom intervjua intervjuer održava i produbljuje dobar odnos, poverenje, uzajamno razumevanje i saradnju (po potrebi kažemo:” Molim Vas pojasnite mi ovo što ste rekli”). Zato intervjuer mora biti strpljiv, UMERENO naklonjen i ljubazan (inače prepoznajemo pseudo odgovore, poželjne odgovore).

Održavanje kontakta očima (opisati da li intervjuisani to može; a kad ne može). Rihvatanje intervjuisanog sa svim njegovim manama i vrlinama, bez kritike, ljutnje, grdnje i moralisanja, podstiče oživljavanje i ispoljavanje osećanja i sećanja.

Preterano ispoljavanje naklonosti, preterano osmehivanje i preterana ljubaznost mobilišu prenos ranijih infantilnih sadržaja. Zato tokom pripremnih faza (I-III) i tokom samog intervjua (IV) intervjuer će dobro učiniti ako nađe PRAVU MERU u svom stavu i ostane u okvirima autentične i dobronamerne spremnosti da ne samo sluša, nego i da *istinski čuje* šta mu intervjuisani saopštava. Uz strpljivo slušanje, intervjuer delikatno usmerava na, selektivne podatke koje želimo da dobijemo.

Intervju podrazumeva: a) prikupljanje podataka, b) omogućavanje intervjuisanom da ispolji svoja osećanja (brigu, strahovanja, bes, tugu), svoje misli, da ispriča svoju priču- u nekim situacijama i trenucima, intervjuisani ima potrebu za slobodnim iznošenjem svojih sadržaja i to mu treba omogućiti.

Ovako kombinovana tehnika intervjua, koja poštuje potrebe i sklonosti intervjuisanog, ali i intervjuera, daje najbolje rezultate, kako u pogledu uspostavljanja dobrog odnosa, tako i prikupljanja potrebnih informacija.

Osnovni vrednosni sistem koji intervjuer nudi, ali i traži od intervjuisnog, je: *istina, priznavanje realnosti i isključivanje (samo)obmanjivanja*.

Teškoće u nastojanju da se ostvari kvalitetan odnos mogu da potiču i od intervjuisanog (opisano gore) i od intervjuera (nedovoljna empatija, iskustvo, suviše niska ili preterana očekivanja, postojanje osetljivog mesta kod intervjuera koje intervjuisani može da „napipa“, nesvesno produbi izazove emocionalnu preplavljeno intervjuera...). Zato su gore navedene pripreme od izuzetne važnosti, kada se radi o ovako osetljivoj temi.

5.4. Prilog 4 – Završna anketa za ispitivače

Pitanja

1. Kakve utiske nosite sa intervjuisanja?
2. Da li mislite da će Vam iskustvo na ovom projektu koristiti u budućem radu?
3. Koje su Vaše zamerke, predlozi.....
4. Ocenite organizaciju i saradnju sa timom(ukupno ili pojedinačno)

Ispitivačica: Aleksandra Danilović

1. Tokom ovih razgovora sa potomcima, onih koji su preživeli Holokaust, mnogo toga sam naučila o životu Jevreja na našim prostorima pre, tokom i nakon Drugog svetskog rata, čula potresne priče o životu običnih ljudi, njihovoj volji, snazi i istrajnosti tokom života. Za mene, kao čoveka, ovo je bilo jedno dragoceno i neprocenjivo iskustvo.
2. Ne samo u radu već i u životu. To su životne priče koje treba da budu ispričane kako bi šira javnost bila upoznata šta se dešavalo ne samo „tamo negde” već i tu u našem okruženju i našem gradu kako se ne bi ponovilo. Ovaj projekat me je inspirisao da u saradnji sa Yad Vashem-om u mojoj školi organizujem izložbu redy2print pod nazivom „ŠOA .
3. Nemam zamerke. Ne znam da li je izvodljivo, ali bi bilo lepo, da upriličimo susret svih ispitanika i ispitivača.
4. Čitava organizacija je bila korektna, bez presije ili bilo koje vrste pritiska što je imalo pozitivan efekat i na naš rad. Kada radite ovakav posao takav odnos i poverenje vam pružaju mir i dodatni motiv da mu se posvetite.

Neizmerno sam zahvalna Borki, Vidi i Nadi na našem prvom sastanku kada ste nam tako slikovito predstavile šta nas sve može sačekati na terenu. Iako je u tom trenutku delovalo malo zastrašujuće, za nas koji prvi put radimo ovako nešto, bilo je vrlo korisno i poučno. Iako nije bilo nekih većih poteškoća meni je značila Borkina i Nadina brza reakcija kada je bilo problema u pogledu zakazivanja intervjua, baš kao što me je iskreno obradovao Vidin mejl u kome me ohrabruje i daje mi savete na koji način da procenim da li

sam nekog „pritiskala” za termin. Takođe, sve informacije (upitnik, imena i kontakt telefone ispitanika, sastanci, isplata,...) bile su nam pravovremeno prosleđivane.

Nenametljivo, uljudno, informativno, sa mnogo pažnje i želje da nam svima bude u odgovarajuće vreme sa korektnim i uvek na vreme isplatama.

Zahvaljujem se svima koji su na bilo koji način doprineli da ovakav projekat bude sproveden i da budem njegov deo.

Ispitivačica: Svetlana Novičić

1. U početku sam bila uplašena da li ću na pravi način prići ljudima koji su bili toliko divni i otvoreni da me puste u svoj život i sa mnom podele svoje priče i emocije, ali ti razgovori i njihove životne priče su me toliko dotakle, inspirisale da zaista smatram sebe izuzetno počastvovanom što sam mogla da budem deo ovakve priče.
2. Mislim da će mi ovo iskustvo biti od izuzetnog značaja za dalji moj dalji rad kao nastavniku da sa mojim učenicima na jedan prisniji način upoznam jevrejsku zajednicu i sudbinu Jevreja tokom Drugog svetskog rata, kao i pre i posle Holokausta.
3. Nemam zamerki
4. Saradnja je bila divna, puna razumevanja, poštovanja, a stekla sam i priliku da sarađujem sa nekim divnim ljudima i kolegama

Hvala još jednom na ovakvoj prilici i iskustvu.

Ispitivačica: Jelena Kručićanin

Spremna sam da, ukoliko budete radili publikaciju, kada za to dođe vreme, bez ikakve naknade doprinesem radu na publikaciji kao lektor i korektor ili šta god bude bilo potrebno da se doprinese tom radu.

Rad na ovom projektu bilo je za mene ogromno iskustvo. Zaista sam mnogo toga naučila i mnoge uvide sam napravila. Žao mi je što iz objektivnih razloga nisam mogla više da doprinesem.

Nadam se da će ovaj projekat dobiti svoje nastavke jer mislim da je jako važno. Veliki pozdrav!

Ispitivačica: Vesna Kostić

Sa intervjuja nosim izuzetno snažne utiske. Svi ispitanici imaju veoma zanimljive životne priče, neke su bile krajnje potresne. Zato i smatram ovo istraživanje izuzetno važnim, ne samo za jevrejsku zajednicu, nego za celo

naše društvo. Kroz životne priče ispitanika, mogu se videti sva istorijska prelamanja naše države i društva, može se videti položaj jedne zajednice u odnosu na većinu, ali i položaj pojedinca u odnosu na državu... Istovremeno, za mene lično je to bio „direktan sudar” sa istorijom! Mnoge poznate ličnosti, koje su ispitanici pominjali u različitom kontekstu, su nekako odjednom „oživele”, više mi nisu bile samo ličnosti iz istorijskih udžbenika, nego ljudi od krvi i mesa. Pominjani su u različitim situacijama, pa sam za neke i promenila mišljenje, a za neke od njih, potvrdila postojeće...

Svaki ispitanik nosi teret prošlosti, neko veći, neko manji, ali je svako svedočenje veoma značajno. Što se mene tiče, mnogo sam više saznala o neposrednom životu jevrejske zajednice, nego što bih ikada mogla, da mi ova prilika nije pružena. Na tome sam vam veoma zahvalna!

Ipak, najvažnija su svedočenja o uticaju Holokausta na drugu generaciju preživelih. Ma koliko da su, na prvi pogled, ispitanici često delovali kao ljudi koji su prevazišli pogubne posledice Drugog svetskog rata, ipak se moglo videti, da je Holokaust isuviše bolna tema i da su ova svedočenja danas neophodna svima nama. Potrebna su i potomcima potomaka... Svedočenja su važna za čitavu našu zajednicu, ona su i putokaz i opomena. Istovremeno doprinose i jačanju kulture sećanja, koja kod nas nije razvijena.

Iskustvo koje sam stekla mi je zaista dragoceno. Dragoceno mi je profesionalno jer utiče na moj način obrade teme Holokausta i Drugog svetskog rata... Ali, životno iskustvo i način na koji ispitanici gledaju na svet, su mi udahnuli na neki način, pozitivnu snagu, inspirisali su me da razmislim o svojim stavovima, da preispitujem samu sebe...

Vama, kao pokretačima ovog projekta se mora odati veliko poštovanje jer ste započele istraživanje, do sada neistraženog. Nadam se da će rezultati istraživanja pokrenuti i sve nas da se još više bavimo pogubnim posledicama rata i utičemo na mlade, kako se to veliko zlo nikada više ne bi ponovilo!

Saradnja sa organizatorima istraživanja je bila odlična, sve pohvale za ceo tim!

Sve najbolje u daljem radu!

Ispitivačica: Zorana Matićević

Evo mojih utisaka:

Prvo bih da Vam se zahvalim za pruženu priliku i poverenje. Jer, zaista, bez ikakve namere za dodvoravanjem, osećala sam se počastvovanom kad je Vesnu i mene, Nada pozvala da se pridružimo projektu. Obe smo to tako shvatile bez preterivanja

Bavile smo se jevrejskim pitanjem na razne načine ali ovako, ne. Meni lično, naročiti izazov jeste bila mogućnost, da temi, koja mi je važna, pristupim kroz savladavanje istraživačkog postupka. Moram da priznam da bih sad volela sve da saznam i o narednim koracima, obrade podataka, interpretacije itd.

Moja prva dilema jeste bila: Da li ću ja to moći? Da li sam dorasla zadatku koji mi je poveren?

Tokom intervjuisanja mi se dešavalo da potpuno zaboravim da u stvari nisam tu iz privatnih razloga već iz poslovnih. Dakle, da se razgovor odvija spontano, u zaista „prijateljskoj” atmosferi. Jasno je meni da mi nismo prijatelji ali zaista mislim da je taj osećaj verodostojan, iako se ne zadrži, kad se intervju završi.

Najteže su mi padale situacije kad vidim da se čovek preda mnogom raspada od bola, ne samo vlastite tragedije već opšte, saoseća u svakom bolu, svega i svakoga...to je baš teško, treba tako živeti....

Uživala sam u tome da imam priliku da se približim ljudima koji su izuzetni, baš izuzetni. I u tome što su svi tako različiti, taman otkrijem jedno lice, jedan život, jednu priču, kad usledi neka opet neka nova, potpuno drugačija....

I to da imam na raspolaganju, s tim izuzetni ljudima, ozbiljno vreme i nepodeljenu pažnju.

Dešavalo mi se da me iznenadi u kojoj meri čovek raspolaže razvijenim mehanizmima „samoobmane”, da je moguće da ostane „neosvešćen” ili da ne poznaje sebe, uprkos godinama.

Nisam imala očekivanja, što mi je značilo, jer sam mogla da se prepustim i da uživam u onom što kroz razgovor dobijem. Samo sam brinula o tome hoću li ja to moći.

Svi sagovornici su se odnosili prema meni s poštovanjem. Svi su pokazali ozbiljnu nameru da sarađuju i držali su se toga. Svi su to, ponavljam, ljudi koji su rešili da daju svoj doprinos i znaju da se pridržavaju odabranih prioriteta.

Još prilikom prvog intervjua sam shvatila, da bez obzira što ja navodno ispitujem njih, to je ipak obostrani odnos u kom, ne samo da oni doživljavaju neki proces podsećanja, preispitivanja, ponovnog proživljavanja ili sl. već i ja. Imam utisak da sam pokrenula neke nezaustavljive procese u sebi, postavljanja pitanja o sebi, otvaranja nekih dilema i sl. oni su bili moje ogledalo a ja verovatno, njihovo. Svi se mi ogledamo u drugima. Razmišljam o njima a u stvari razmišljam o sebi. I danima, tako pod utiskom.... pretpostavljam da to još uvek „radi” iznutra....

Jeste mentalno i fizički iscrpljujuće, nekad se posle intervjua osećam baš utučeno, nekad ispunjeno, zavisi od slučaja do slučaja.

O Holokaustu ne menjam mišljenje ali delim njihov strah da sit gladnom ne veruje i da se može ponoviti. Da nije tako, ne bi čovečanstvo ponavljalo svoje greške. Nisam čak sigurna ni da to može da se spreči, pamćenjem. Govorim, na kraju krajeva i na osnovu ovog našeg iskustva, na našim prostorima.

Setila sam se šta mi je bilo najneobičnije; da ima primera da je treća generacija izuzetno religiozna i vezana za jevrejski identitet iako roditelji nisu.

O radu s učenicima, javiću, imam neke ideje ali u nacrtima.

A što se tiče porodice, da, tražila sam od majke da je intervjuišem, da zabeležimo i mi našu priču, da ne dođem u situaciju kao moji ispitanici, da kažem, Ne znam, nisam nikada pitala, a eto sad nema ko da mi ispriča....

Vama svima čestitke za projekat i veliko HVALA...

Nemam primedbe, a nemam ni sugestije.

Srdačno,

5.5. Prilog 5 - Deskriptivna statistika

Dr Predrag Teovanović

I - Opšta

Pol ispitanika	Frekvenca	Procenat
muški	18	32.7
ženski	37	67.3
Ukupno	55	100.0

Godina rođenja	Frekvenca	Procenat
1946	9	16.4
1947	10	18.2
1948	4	7.3
1949	3	5.5
1950	5	9.1
1951	5	9.1
1952	3	5.5
1953	2	3.6
1954	4	7.3
1955	1	1.8
1956	2	3.6
1957	3	5.5
1959	3	5.5
1960	1	1.8
Ukupno	55	100.0

Mesto rođenja	Frekvenca	Procenat
Beograd	32	58.2
Brčko	1	1.8

Jerusalim	1	1.8
Kula	1	1.8
London	1	1.8
Niš	2	3.6
Nova Gradiška	1	1.8
Novi Pazar	1	1.8
Novi Sad	3	5.5
Peć	1	1.8
Priština	1	1.8
Sarajevo	1	1.8
Skoplje	1	1.8
Tuzla	2	3.6
Zagreb	5	9.1
Zemun	1	1.8
Ukupno	55	100.0

Red rođenja	Frekvenca	Procenat
1	29	52.7
2	22	40.0
3	2	3.6
4	2	3.6
Ukupno	55	100.0

Imate li braću i/ili sestre?	Frekvenca	Procenat
Ne	12	21.8
Da	43	78.2
Ukupno	55	100.0

Zanimanje	Frekvenca	Procenat
Agent za nekretnine	1	1.8
Arhitektonski tehničar	1	1.8
Bankarski činovnik	1	1.8
Biolog	1	1.8
Defektološki fakultet	1	1.8

Dipl.Ekonomista	1	1.8
Dipl.Ing.Građevinarstva	1	1.8
Dipl.Ing.mašinstva	1	1.8
Dipl.Ing.Saobraćaja	1	1.8
Dipl.Inženjer tehnologije	1	1.8
Dipl.Pravnik	3	5.5
Dr.Biologije	1	1.8
Dr.tehničkih nauka	1	1.8
Ekonomista	1	1.8
Ekonomski fakultet	1	1.8
Elektroinženjer	2	3.6
Farmaceut	1	1.8
Filozof	1	1.8
Hemičar, konzervator	1	1.8
Ing.Tehnologije tekstila	1	1.8
Ing.Tehnologije, Informatičar	1	1.8
Istoričar umetnosti	1	1.8
Komercijalista	2	3.6
Kontrolor	1	1.8
Lekar, hirurg	1	1.8
Matematičar, Programer	1	1.8
Matematičar, Programer, Profesor	1	1.8
Novinar	1	1.8
Novinar, izdavač	1	1.8
Novinar, prof.italijanskog jezika, prevodilac	1	1.8
Oficir vojske	1	1.8
Pogonski inženjer	1	1.8
Pozorišni reditelj	1	1.8
Pravnik, Prof.engleskog jezika	1	1.8
Prevodilac	1	1.8
Prof.francuskog jezika, arhivista	1	1.8
Profesor engleskog, primenjena umetnost	1	1.8
Profesor matematike	1	1.8

Profesor Univerziteta	2	3.6
Psihoanalitičar	1	1.8
Psiholog	1	1.8
Psiholog, psihotarapeut	1	1.8
Službenik	1	1.8
Sociolog	1	1.8
Stomatolog	1	1.8
Trgovac	1	1.8
Turizmolog	2	3.6
Upravni tehničar	1	1.8
Veterinar	1	1.8
Ukupno	55	100.0

Školska sprema	Frekvenca	Procenat
Srednja škola	9	16.4
Viša škola	4	7.3
Fakultet	36	65.5
Master/magistar	2	3.6
Doktorat	4	7.3
Ukupno	55	100.0

Da li je otac Jevrejin?	Frekvenca	Procenat
nije	18	32.7
jeste	37	67.3
Ukupno	55	100.0

Da li je otac živ?	Frekvenca	Procenat
nije	55	100.0

Zanimanje oca	Frekvenca	Procenat
Bez odgovora	1	1.8
Administrativni radnik	1	1.8
Advokat	1	1.8
Agronom	1	1.8

Dipl.Ekonomista	1	1.8
Dipl.Mašinski ing.	1	1.8
Dipl.tehnolog	1	1.8
Diplomata	1	1.8
Direktor	1	1.8
Direktor Geneksa	1	1.8
Društveno-politički radnik	1	1.8
Ekonomista	3	5.5
Ekonomista, direktor IMR	1	1.8
Ekonomista, Pukovnik	1	1.8
Ekonomski fakultet	1	1.8
Elektroinženjer	2	3.6
Fakultet kožarstva	1	1.8
Farmaceut	1	1.8
General-major	2	3.6
Ginekolog	1	1.8
Građevinac	1	1.8
Javni tužilac, Pravnik	1	1.8
Kontista, načelnik u SUP-u	1	1.8
Kožarski inženjer	1	1.8
Kožarski tehnolog	1	1.8
Krojač	1	1.8
Lekar	4	7.3
Lekar, ginekolog	1	1.8
Moler	1	1.8
Novinar	2	3.6
Oficir	2	3.6
Pisac, scenarista	1	1.8
Policajac	1	1.8
Pravnik	4	7.3
Pukovnik	1	1.8
Pukovnik ABHO I prof.Farmaceutskog fakulteta	1	1.8
Trgovac	1	1.8

Trgovački putnik	1	1.8
Veterinar	1	1.8
Vojno lice, prevodilac	1	1.8
Vrhovni rabin Jugoslavije	1	1.8
Zanatlija	2	3.6
Ukupno	55	100.0

Školska sprema oca	Frekvencija	Procenat
Osnovna škola	1	2.0
Srednja škola	9	18.4
Viša škola	6	12.2
Fakultet	30	61.2
Master/magistar	2	4.1
Doktorat	1	2.0
Ukupno	49	100.0

Da li je majka Jevrejka	Frekvencija	Procenat
Nije	17	30.9
Jeste	38	69.1
Ukupno	55	100.0

Da li je majka živa	Frekvencija	Procenat
nije	52	94.5
jeste	3	5.5
Ukupno	55	100.0

Zanimanje majke	Frekvencija	Procenat
Bez odgovora	7	12.7
Administrativna radnica	1	1.8
Arhitektinja	1	1.8
Biološkinja	1	1.8
Dipl.Pravnica	1	1.8
Domaćica	7	12.7
Dramaturškinja	1	1.8

Ekonomistkinja	6	10.9
Farmaceutkinja	1	1.8
Filmska montažerka	1	1.8
gimnazija	1	1.8
Inokorespodentkinja, prevoditeljka	1	1.8
Kožarski farbar	1	1.8
Kozmetika na filmu; domačica	1	1.8
Krojačica	1	1.8
Lekarka, pedijatrica	1	1.8
Lektorka	1	1.8
Majstorica	1	1.8
Ministarstvo spoljnih poslova	1	1.8
Nezaposlena	1	1.8
Novinarka	1	1.8
Novinarka, prevoditeljka	1	1.8
Poslovna sekretarica	1	1.8
Pravnica	1	1.8
Pravnica I stepena	1	1.8
Pravnica, Sekretarka SJOJ	1	1.8
Prof. francuskog jezika	1	1.8
Prof. istorije	1	1.8
Prof. klavira	1	1.8
Prof. filozofije	1	1.8
Škola za domaćinstvo	1	1.8
Službenica	1	1.8
Tehnološkinja farbanja kože	1	1.8
Tekstilna tehničarka	2	3.6
Učiteljica	1	1.8
Vojna službenica	1	1.8
Zanatlijska	1	1.8
Ukupno	55	100.0

Školska sprema majke	Frekvenca	Procenat
Osnovna škola	5	10.9
Srednja škola	17	37.0
Viša škola	7	15.2
Fakultet	15	32.6
Doktorat	2	4.3
Ukupno	46	100.0

Bračni status	Frekvenca	Procenat
Udata/oženjen/partner	31	56.4
Samac/samica	6	10.9
Udovac/udovica	8	14.5
Razveden/razvedena	10	18.2
Ukupno	55	100.0

Koje je nacionalnosti partner?	Frekvenca	Procenat
Jevrejske	13	27.1
Srpske	29	60.4
Jugoslovenske	2	4.2
Crnogorske	1	2.1
Nešto drugo	3	6.3
Ukupno	48	100.0

Da li ste pre venčanja imali stav da želite partnera Jevrejina/ne-Jevrejina	Frekvenca	Procenat
Da	7	17.9
Ne	31	79.5
Ne znam	1	2.6
Ukupno	39	100.0

Imate li decu?	Frekvenca	Procenat
ne	7	13.0
da	47	87.0
Ukupno	54	100.0

Imaju li Vaša braća, sestre svoje porodice, decu...?	Frekvenca	Procenat
Ne	7	15.6
Da	38	84.4
Ukupno	55	100.0

II - Vaspitanje

Da li ste videli neku razliku između svoje porodice i porodica Vaših vršnjaka?	Frekvenca	Procenat
Da	18	34.0
Ne	29	54.7
Ne znam	6	11.3

Šta mislite kako su iskustva Vaših roditelja tokom rata uticala na način na koji su Vas odgajali?	Frekvenca	Procenat
Ne	17	30.9
Da, u nekom stepenu	14	25.5
Da, presudno	24	43.6
Ukupno	55	100.0

Da li mislite da je iz tog teškog iskustva moguće preneti i neki pozitivan uticaj?	Frekvenca	Procenat
Da	37	71.2
Ne	5	9.6
Ne znam	10	19.2
Ukupno	52	100.0

Da li ste Vi primili neki pozitivan uticaj?	Frekvenca	Procenat
Da	44	83.0
Ne	4	7.6
Ne znam	5	9.4
Ukupno	53	100.0

Uticaoaj_OsetljivostNaNeppravdu	Frekvenca	Procentat
Ne	36	70.6
Da	15	29.4
Ukupno	51	100.0

Uticaoaj_Borbenost	Frekvenca	Procentat
Ne	41	74.5
Da	10	18.2
Ukupno	51	92.7

Uticaoaj_Volja	Frekvenca	Procentat
Ne	45	88.2
Da	6	11.8
Ukupno	51	100.0

Uticaoaj_Istrajnost	Frekvenca	Procentat
Ne	37	72.5
Da	14	27.5
Ukupno	51	100.0

Uticaoaj_Izdrzljivost	Frekvenca	Procentat
Ne	46	90.2
Da	5	9.8
Ukupno	51	100.0

Uticaoaj_Hrabrost	Frekvenca	Procentat
Ne	46	90.2
Da	5	9.8
Ukupno	51	100.0

Uticaoaj_Solidarnost	Frekvenca	Procentat
Ne	42	82.4
Da	9	17.6
Ukupno	51	100.0

Uticaj Drugo	Frekvenca	Procenat
Ne	22	43.1
Da	29	56.9
Ukupno	51	100.0

Da li ste osećali neku posebnu vezanost za roditelje?	Frekvenca	Procenat
Ne	16	29.1
Da	39	70.9
Ukupno	55	100.0

Da li mislite da to može da se poveže sa njihovim iskustvima i gubicima u ratu?	Frekvenca	Procenat
Da	23	45.1
Ne	20	39.2
Ne znam	8	15.7
Ukupno	51	100.0

Sa koliko godina ste postali svesni da ste potomak preživelog?	Frekvenca	Procenat
Do 10 godina	22	41.5
11-15 godina	16	30.2
Posle 15 godina	15	28.3
Ukupno	53	100.0

Da li je to saznanje nastalo nekim povodom, u nekoj posebnoj prilici?	Frekvenca	Procenat
Ne	35	64.8
Da	19	35.2
Ukupno	54	100.0

Mislite li da se razlikujete od braće i sestara po nečemu što se može dovesti u vezu sa Holokaustom?

	Frekvenca	Procenat
Da	17	40.5
Ne	15	35.7
Ne znam	10	23.8
Ukupno	42	100.0

Mislite li da su roditelji ili Vaša najbliža rodbina bili popustljivi prema Vama, a tokom odrastanja bili prezaštićeni?

	Frekvenca	Procenat
Popustljivi	1	1.8
Prezaštićeni	3	5.5
Oba	15	27.3
Ne	36	65.5
Ukupno	55	100.0

Da li takvo ponašanje (popustljivost i prezaštićavanje) možete povezati sa njihovim iskustvom iz rata?

	Frekvenca	Procenat
Da	14	34.1
Ne	17	41.5
Ne znam	10	24.4
Ukupno	41	100.0

Da li vas je nešto iritiralo u postupcima Vaših roditelja prema Vama?

	Frekvenca	Procenat
Ne	40	76.9
Da	12	23.1
Ukupno	52	100.0

Da li su Vas roditelji savetovali kako da se ponašate u školi - na primer, da se trudite da budete što bolji?

	Frekvenca	Procenat
Ne	10	29.4
Da	24	70.6
Ukupno	34	100.0

Da li su Vas roditelji savetovali kako da se ponašate u školi - na primer, da se neističete?

	Frekvenca	Procenat
Ne	23	69.7
Da	10	30.3
Ukupno	33	100.0

Kako ste Vi reagovali na takve savete ili opomene?

	Frekvenca	Procenat
Negativna	10	26.3
Neutralna	14	36.8
Pozitivna	14	36.8
Ukupno	38	100.0

III - Posebni upečatljivi postupci

Da li su Vam roditelji ispričali neki svoj lični doživljaj (događaj) kao sećanje iz vremena rata?

	Frekvenca	Procenat
Ne	3	5.5
Da	52	94.5
Ukupno	55	100.0

Da li ste Vi tražili da Vam pričaju, ili se to dogodilo nekim povodom?

	Frekvenca	Procenat
Tražili	12	24.5
Povod	14	28.6
Oba	6	12.2
ne znam	17	34.7
Ukupno	49	100.0

Ako je bilo više preživelih, ko Vam je najviše, a ko najmanje pričao?

	Frekvenca	Procenat
Roditelji	36	70.6
Drugi	15	29.4
Ukupno	51	100.0

Da li sada mislite da su te priče bile ublažene ili obojene?

	Frekvenca	Procenat
Ne	27	54.0
Da	23	46.0
Ukupno	50	100.0

Da li ste primetili neku posebnu reakciju preživelog?

	Frekvenca	Procenat
Ne	19	35.2
Kada čuje nešto o Holokaustu	10	18.5
Kada se pomenu neka imena	5	9.3
Pod nekim drugim okolnostima	20	37.0
Ukupno	54	100.0

Da li ste pitali da Vam objasne svoje reakcije?

	Frekvenca	Procenat
Ne	32	71.1
Da	13	28.9
Ukupno	45	100.0

Da li ste i Vi slično reagovali u sličnim situacijama?

	Frekvenca	Procenat
Da	29	58.0
Ne	13	26.0
Ne znam	8	16.0
Ukupno	50	100.0

IV - Vera

Da li vam je otac objasnio svoj odnos prema veri?

	Frekvenca	Procenat
Bio i ostao vernik	5	9.8
Bio i ostao ateista	27	52.9
Bio vernik, napustio veru	6	11.8
Bio ateista, postao vernik	3	5.9
Nešto drugo	10	19.6
Ukupno	51	100.0

Da li vam je majka objasnila svoj odnos prema veri?

	Frekvenca	Procenat
Bila i ostala vernik	6	12.0
Bila i ostala ateista	24	48.0
Bila vernik, napustila veru	5	10.0
Bila ateista, postala vernik	3	6.0
Nešto drugo	12	24.0
Ukupno	50	100.0

Da li ste Vi religiozni?

	Frekvenca	Procenat
Da	8	14.5
Ne	32	58.2
Agnostik	5	9.1
Tradicionalista	4	7.3
Nešto drugo	6	10.9
Ukupno	55	100.0

Da li poštujete pravila košer ishrane?	Frekvenca	Procenat
Ne	46	83.6
Da	9	16.4
Ukupno	55	100.0

Da li ste imali Bar-Bat Micva?	Frekvenca	Procenat
Ne	54	98.2
Da	1	1.8
Ukupno	55	100.0

Da li držite Šabat?	Frekvenca	Procenat
Ne	45	81.8
Da	10	18.2
Ukupno	55	100.0

Da li je Holokaust uticao na Vašu veru u Boga?	Frekvenca	Procenat
Da	13	24.1
Ne	32	59.3
Ne znam	9	16.7
Ukupno	54	100.0

Da li ste tokom odrastanja osećali stid zbog svog jevrejskog porekla?	Frekvenca	Procenat
Ne	52	96.3
Da	2	3.7
Ukupno	54	100.0

V - Ja i drugi

**Kako biste opisali svoj društveni život?
S kim ste se družili, zabavljali? Ko su bili
Vaši bliski prijatelji? Kakav je Vaš odnos
prema ne-Jevrejima?**

	Frekvenca	Procenat
Pretežno sa Jevrejima	6	11.3
Pretežno sa nejevrejima	12	22.6
Podjednako	35	66.0
Ukupno	53	100.0

**Kako ste odlučili o izboru svoje
profesije/zanimanja? Mislite li da
prošlost Vaših roditelja ima neki uticaj
na izbor Vašeg zanimanja?**

	Frekvenca	Procenat
Da	13	23.6
Ne	38	69.1
Ne znam	4	7.3
Ukupno	55	100.0

**Da li se bavite nekim hobijem ili
dobrovoljnim radom?**

	Frekvenca	Procenat
Ne	20	36.4
Da	35	63.6
Ukupno	55	100.0

Gde ste gradili svoj jevrejski identitet?

	Frekvenca	Procenat
porodica	9	17.0
jevrejska zajednica	21	39.6
oba	23	43.4
Ukupno	53	100.0

Kada ste postali član JO?

	Frekvenca	Procenat
1946	1	2.3
1947	2	4.5
1950	1	2.3

1951	1	2.3
1952	1	2.3
1953	1	2.3
1954	4	9.1
1957	1	2.3
1959	5	11.4
1960	3	6.8
1961	2	4.5
1970	1	2.3
1974	1	2.3
1975	1	2.3
1980	2	4.5
1981	1	2.3
1982	1	2.3
1986	1	2.3
1988	1	2.3
1989	1	2.3
1990	4	9.1
1991	3	6.8
1992	2	4.5
1996	1	2.3
2000	1	2.3
2013	1	2.3
Ukupno	44	100.0

**Da li ste pohađali neki kurs o
Holokaustu, čitali knjige ili gledali
filmove sa tom tematikom?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	7	12.7
Da	48	87.3
Ukupno	55	100.0

Da li ste imali jaka osećanja	Frekvenca	Procenat
Ne	22	45.8
Da	26	54.2
Ukupno	48	100.0

Da li ste se osećali tužno?	Frekvenca	Procenat
Ne	42	87.5
Da	6	12.5
Ukupno	48	100.0

Da li ste se osećali besno?	Frekvenca	Procenat
Ne	38	79.2
Da	10	20.8
Ukupno	48	100.0

Da li ste imali neka druga osećanja?	Frekvenca	Procenat
Ne	31	64.6
Da	17	35.3
Ukupno	48	100.0

Koji je bio intenzitet vaših osećanja?	Frekvenca	Procenat
1	1	2.4
2	2	4.8
3	2	4.8
4	4	9.5
5	33	78.6
Ukupno	42	100.0

Da li ste posetili Izrael, koliko puta?	Frekvenca	Procenat
Ne	7	12.7
Da, jednom	18	32.7
Da, vise puta	30	54.5
Ukupno	55	100.0

**Kakav je Vaš emocionalni odnos
prema Izraelu?**

	Frekvencija	Procenat
Negativan	2	3.6
Neutralan	9	16.4
Pozitivan	44	80.0
Ukupno	55	100.0

**Kako ste se osećali u bivšoj Jugoslaviji,
kao pripadnik manjinskog naroda?**

	Frekvencija	Procenat
Negativan	4	7.7
Neutralan	4	7.7
Pozitivan	44	84.6
Ukupno	52	100.0

**Da li ste (bilo kada) imali iskustvo sa
antisemitizmom?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	21	38.2
Da	34	61.8
Ukupno	55	100.0

VI - Snovi inesvesno
**Jeste li imali neke emocionalne,
psihološke smetnje, vezane za iskustvo
Vaših roditelja tokom Holokausta (npr.
noćne more, snove koji se ponavljaju
- bez obzira na sadržaj, anksioznost,
fleš-bekove, strahove, nesigurnost,
psihosomatske smetnje...)?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	40	72.7
Da	15	27.3
Ukupno	55	100.0

Ako ste imali snove vezane za Holokaust, objasnite kakvi su to snovi?

	Frekvenca	Procenat
Preživeli	6	35.3
Ja kao zrtva	3	17.6
Nocne more	1	5.9
Drugo	7	41.2
Ukupno	17	100.0

Ako ste ih imali sa kakvim osećanjima ste se budili - sa strahom?

	Frekvenca	Procenat
Strah	11	73.3
Tuga	0	0.0
Olakšanje	4	26.7

Ako ste ih imali, koji je bio intenzitet osećanja?

	Frekvenca	Procenat
1	1	7.1
3	2	14.3
4	2	14.3
5	9	64.3
Ukupno	14	100.0

Da li ste o tim snovima razgovarali sa preživelim?

	Frekvenca	Procenat
Ne	45	88.2
Da	6	11.8
Ukupno	51	100.0

Kada Vam je bilo najteže u životu? Smrt

	Frekvenca	Procenat
Smrt bliske osobe	25	48.1
Bolest	7	13.5
Razvod	6	11.5
Drugo	19	36.5

Kako ste se osećali tokom ratova devedesetih u bivšoj Jugoslaviji? Šta se tada mislili o tim ratovima? Da li danas mislite i osećate nešto drugo? Gde ste bili tokom bombardovanja 1999. godine?

	Frekvenca	Procenat
Van Srbije	5	9.4
Srbija	48	90.6
Ukupno	53	100.0

VII – Roditelji

Da li su Vaši roditelji napisali, ili na drugi način, zabeležili svoja svedočenja?

	Frekvenca	Procenat
Ne	15	27.3
Da	40	72.7
Ukupno	55	100.0

Kako se Vi osećate u vezi toga?

	Frekvenca	Procenat
Drago im je	11	23.4
Ponosni su	25	53.2
Nezadovoljstvo	1	2.1
Žao im je	10	21.3
Ukupno	47	100.0

Koliko su snažna vaša osećanja bila povodom toga?

	Frekvenca	Procenat
1	1	2.5
2	0	0.0
3	3	7.5
4	4	10.0
5	32	80.0
Ukupno	40	100.0

**Šta iz njihove biografije
smatrate najbitnijim?**

	Frekvenca	Procenat
Nije vezano za Holokaust	29	56.9
Vezano je za Holokaust	22	43.1
Ukupno	51	100.0

**Kako su vaši roditelji
preživeli Holokaust?**

	Frekvenca	Procenat
Otac logor	18	32.7
Otac zatvor	1	1.8
Otac geto	9	16.4
Otac skrivanje	2	3.6
Otac promena vere	2	3.6
Otac NOB	26	47.3
Otac drugo	8	14.5
Majka logor	13	23.6
Majka zatvor	3	5.5
Majka geto	1	1.8
Majka skrivanje	21	38.2
Majka promena vere	0	0.0
Majka NOB	12	21.8
Majka drugo	6	10.9

**Kako biste procenili
zdravstveno stanje Vaše porodice?**

	Frekvenca	Procenat
Nevezano za Holokaust	38	71.7
U vezi sa Holokaustom	15	28.3
Ukupno	53	100.0

**Koliko su se Vaši roditelji
poznavali pre Vašeg rođenja?**

	Frekvenca	Procenat
Do godinu dana	12	21.8
Preko godinu dana	43	78.2
Ukupno	55	100.0

**Koliko godina je imala Vaša majka
kada Vas je rodila?**

	Frekvencija	Procenat
Do 20	11	20.0
Od 21 do 30	21	38.2
Više od 30	23	41.8
Ukupno	55	100.0

**Da li smatrate da ste rođeni
kao željeno dete?**

	Frekvencija	Procenat
Da	53	96.4
Ne	0	0.0
Ne znam	2	3.6
Ukupno	55	100.0

Kako ste dobili ime?

	Frekvencija	Procenat
Ni po kome	39	70.9
Po stradalom	16	29.1
Ukupno	55	100.0

**Kako su izabrana imena
Vaše braće i/ili sestara?**

	Frekvencija	Procenat
Ni po kome	24	63.2
Po stradalom	14	36.8
Ukupno	38	100.0

Da li ste videli fotografiju svog imenjaka?

	Frekvencija	Procenat
Ne	14	43.8
Da	18	56.3
Ukupno	32	100.0

**Da li ste preko te fotografije gradili
odnos sa tom osobom?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	16	64.0
Da	9	36.0
Ukupno	25	100.0

**Ko je od Vaše najbliže rodbine stradao u
Holokaustu?**

	Frekvencija	Procenat
Najbliži stepen	49	92.4
Ostali	3	5.7
Niko	1	1.9
Ukupno	53	100.0

**Da li su Vam roditelji pokazivali
fotografije nestale rodbine?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	14	25.9
Da	40	74.1
Ukupno	54	100.0

Jeste li o njima razgovarali?

	Frekvencija	Procenat
Ne	16	30.2
Da	37	69.8
Ukupno	53	100.0

**Kakva su bila vaša osećanja
tokom tih razgovora?**

	Frekvencija	Procenat
Pozitivna	13	31.7
Neutralna	16	39.0
Blaga negativna	7	17.1
Snažna negativna	5	12.2
Ukupno	41	100.0

**Koliki su bila jaka osećanja
tokom takvih razgovora?**

	Frekvencija	Procenat
1	1	2.8
2	2	5.6
3	6	16.7
4	6	16.7
5	21	58.3
Ukupno	36	100.0

**Da li su pominjali svoja iskustva iz
Drugog svetskog rata?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	16	30.2
Da	37	69.8
Ukupno	53	100.0

**Da li ste slučajno čuli kako o tome
govore sa drugima?**

	Frekvencija	Procenat
Ne	33	64.7
Da	18	35.3
Ukupno	51	100.0

Da li ste Vi postavljali pitanja?

	Frekvencija	Procenat
Ne	21	39.6
Da	32	60.4
Ukupno	53	100.0

Ako da, šta ste ih pitali?

	Frekvencija	Procenat
Da	12	23.1
Ne	31	73.1
Ne znam	2	3.8
Ukupno	52	100.0

Da li ste posetili neko mesto stradanja?

	Frekvencija	Procenat
Ne	8	14.8
Da	46	85.2
Ukupno	54	100.0

Koja ste mesta stradanja posetili?

	Frekvencija	Procenat
Staro Sajmište	18	39.1
Topovske šupe	12	26.1
Jajinci	12	26.1
Aušvic	9	19.6
Jasenovac	8	17.4
Banjica	7	15.2

Đakovo	6	13.0
Kragujevac	5	10.9
Novi Sad	5	10.9
Jabuka	4	8.7
Dahau	4	8.7
Niš	4	8.7
Bubanj	4	8.7
Veliko Gradište	4	8.7
Vrace	2	4.3
Skoplje	1	2.2
Donja Gradina	1	2.2
Nešto drugo	1	2.2
Bukenvald	1	2.2
Maroko	1	2.2
Španija	1	2.2
Rab	1	2.2

**Da li je to mesto vezano za stradanje
nekih Vašeg rođaka?**

	Frekvenca	Procenat
Ne	13	28.9
Da	21	71.1
Ukupno	45	100.0

Koliko godina ste imali kada ste ga posetili?

	Frekvenca	Procenat
Do 20	19	43.2
Od 21 do 45	12	27.3
Više od 45	13	29.5
Ukupno	44	100.0

Koja osećanja nosite sa tog mesta?	Frekvencija	Procenat
Ravnodušnost	4	10.0
Neverica	1	2.5
Teskoba	20	50.0
Ljutnja	3	7.5
Pomesana osećanja	12	30.0
Ukupno	40	100.0

VIII - Treća generacija

Da li ste svojoj deci na bilo koji način pominjali da ima rođaka koji su preživeli Holokaust?

	Frekvencija	Procenat
Ne	4	8.5
Da	43	91.5
Ukupno	47	100.0

Na koji način?

	Frekvencija	Procenat
Pažnja	5	10.9
Spontano	38	82.6
Impulsivno	3	6.5
Ukupno	46	100.0

Da li se sećate koliko su tada imali godina? Prvo dete

	Frekvencija	Procenat
Do 10	17	38.6
11 do 15	18	40.9
Više od 15	9	20.5
Ukupno	44	100.0

Da li se sećate koliko su tada imali godina? Drugo dete

	Frekvencija	Procenat
Do 10	12	44.4
11 do 15	11	40.7
Više od 15	4	14.8
Ukupno	27	100.0

Da li se sećate koliko su tada imali godina? Treće dete

	Frekvenca	Procenat
Do 10	1	33.3
11 do 15	1	33.3
Više od 15	1	33.3
Ukupno	3	100.0

Da li je bilo povoda?

	Frekvenca	Procenat
Da	13	28.3
Ne	13	28.3
Bio je proces	20	43.5
Ukupno	46	100.0

Da li prepoznajete neke Vaše postupke u vaspitanju dece slični Vašim roditeljima?

	Frekvenca	Procenat
Ne	13	28.3
Da	33	71.7
Ukupno	46	100.0

Da li osećate da ste svojoj deci preneli i nešto što niste želeli (u vezi Holokausta?)

	Frekvenca	Procenat
Da	7	14.9
Ne	32	68.1
Ne znam	8	17.0
Ukupno	47	100.0

Da li su Vaši roditelji pominjali želju za unucima?

	Frekvenca	Procenat
Ne	16	32.7
Da	33	67.3
Ukupno	49	100.0

IX - Završna

Da li kada čujete reč Holokaust pomislite na Vaše najbliže koji su ga preživeli

	Frekvenca	Procenat
Ne	45	83.3
Da	9	16.7
Ukupno	54	100.0

Da li kada čujete reč Holokaust pomislite na Vaše najbliže koji nisu preživeli

	Frekvenca	Procenat
Ne	41	75.9
Da	13	24.1
Ukupno	54	100.0

Da li kada čujete reč Holokaust pomislite na sve žrtve

	Frekvenca	Procenat
Ne	37	68.5
Da	17	31.5
Ukupno	54	100.0

Da li kada čujete reč Holokaust osetite strah

	Frekvenca	Procenat
Ne	53	98.1
Da	1	1.9
Ukupno	54	100.0

Da li kada čujete reč Holokaust osetite pomešana osećanja tuge, besa, neverice....

	Frekvenca	Procenat
Ne	41	75.9
Da	13	24.1
Ukupno	54	100.0

Da li kada čujete reč Holokaust osetite neodređena (slaba) osećanja

	Frekvenca	Procenat
Ne	52	96.3
Da	2	3.7
Ukupno	54	100.0

Da li kada čujete reč Holokaust osetite nešto drugo

	Frekvenca	Procenat
Ne	23	42.6
Da	31	57.4
Ukupno	54	100.0

Da li želite da zaboravite?

	Frekvenca	Procenat
Da	3	5.6
Ne	50	92.6
Ne znam	1	1.9
Ukupno	54	100.0

Šta mislite o mogućnosti da oprostite?

	Frekvenca	Procenat
Da	13	24.1
Ne	30	55.6
Nešto drugo	11	20.4
Ukupno	54	100.0

Da li je Holokaust uticao na Vaš pogled na život/svet?

	Frekvenca	Procenat
Da	37	71.2
Ne	5	9.6
Ne znam	10	19.2
Ukupno	52	100.0

Kako je ovaj razgovor uticao na Vas?	Frekvencija	Procenat
Pozitivna osećanja	34	63.0
Negativna osećanja	11	20.4
Ideje	5	9.3
Nešto drugo	4	7.4
Ukupno	54	100.0

LITERATURA

1. Amir, D. (2018). *Testifying about Testifiers: Four Modes of Traumatic Testimony*. Jerusalem: Magnes Press
2. Assmann, A. (2002). *Rad na nacionalnom pamćenju*. Beograd: XX vek.
3. Assmann, A. (2011). *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX vek.
4. Assmann, J., (2011). *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta.
5. Aviad-Wilcheck, Y. & D. Cohenca (2011). Learning about Meaningful Life as a Way of Coping with Situations of Stress and Anxiety—The Instance of Second Generation Holocaust Survivors. In: *The Holocaust Ethos in the 21st Century: Dilemmas and Challenges*. Edited by Nitza Davidovitch and Dan Soen. Ariel: Ariel University Center of Samaria, pp. 51–70.
6. Berant, E. (2002). Transgenerational transmission of trauma in children of Holocaust survivors: A case study. *Rorschachiana*, 25(1), 28–57.
7. Berger, J., (1979). *Psihodijagnostika*. Beograd: Nolit.
8. Berger, J., Mitić, M., (2009). *Klinička psihologija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
9. Berković, E. (2013). *Vera posle Holokausta*. Savez jevrejskih opština Srbije.
10. Bettelheim, B. (1950). *Love Is Not Enough: The Treatment of Emotionally Disturbed Children*, Free Press, Glencoe, Ill.
11. Bettelheim, B. (1980) *Surviving*. New York: Vintage Books.
12. Bettelheim, B. & Frankl, V. (2003). *Ubijanje duše*. Beograd: Zavod za udžbenike.
13. Cukerman, B. (2011). *Psihologija Holokausta*. Bet Israel.
14. Felsen, J., Erlich, H.S. (1990). *Identification Patterns of Offspring of Holocaust survivors with their Parents*. *American Journal of Orthopsichiatry* 60 (4).
15. Frankl, V.E. (2006). *Man's Search for Meaning*. Boston: Beacon Press.

16. Frankl,V.(2000). *Nečujni vapaj za smislom*. IP "Žarko Albulj".
17. Frankl,V.(2014). *Zašto se niste ubili*.IP "Žarko Albulj".
18. Freud, A. & Burlingham, D.T. (1943) *War and Children*. New York: Medical War Books.
19. Frojd,A., (2010). *Ja i mehanizmi odbrane*.Novi Sad: Akademska knjiga.
20. Fromm, E. (1968). *The revolution of hope: Toward a humanized technology*. Harper & Row.
21. Gerdjajev, P.B. (1999). *Voices of Yugoslav Jewry*.Suny press.
22. Grosman, D. (2007).*Vidi pod ljubav*. Arhipelag.
23. Hardtmann, G. (1982). The shadows of the past. In *Generations of the Holocaust* (Eds. Bergman, M. & Jucovy, M.). New York: Basic Books
24. Herman,E.S.,Peterson,D., (2010). *Politika genocida*.Beograd:Vesna Info.
25. Hiršfeld, L. (1962).*Istorija jednog života*. Srpska književna zadruga.
26. Ivanković, M.,(2009).*Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952)*. Institut za noviju istoriju Srbije.
27. Jung,K.G., (2006). *Arhetipovi i razvoj ličnosti*. Beograd: Prosveta.
28. Kellermann, N. (2001). Psychopathology in Children of Holocaust Survivors: A Review of the Research Literature. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 38: 36–46
29. Kellermann, N. (2008). Transmitted Holocaust trauma: Curse or legacy? The aggravating and mitigating factors of Holocaust transmission. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 45(4), 263–271.
30. Kestenberg, J. S. (1972). Psychoanalytic contributions to the problem of children of survivors from Nazi persecution. *Israel Annals of Psychiatry & Related Disciplines*, 10(4), 311–325.
31. Kestenberg, J. S. (1980) Psychoanalysis of Children of Survivors from Holocaust: Case Presentation and Assessment. *J. Amer. Psychoanal. Ass.* 28:775–804.
32. Mitić,M.,(1997). *Porodica i stres . Između poraza i nade*. Beograd: Institut za psihologiju, IP"Žarko Albulj.
33. Nadler, A. (2001). The victim and the psychologist: Changing perceptions of Israeli holocaust survivors by the mental health community in the past 50 years. *History of Psychology*, 4(2), 159–181.
34. Nastović,I.,(2000). *Snovi, Psihologija snova i njihovo tumačenje*.Novi Sad: Prometej.

35. Nir, B. (2018). Transgenerational Transmission of Holocaust Trauma and Its Expressions in Literature. *Genealogy*.
36. Pinker, S. (2018). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. Viking. Penguin Random House: New York
37. Rakic Glisic, V. et al. (1993) Psychosocial reactions and disorders in children and young people in exile. In: *The stresses of war*. Ed. P. Kalicanin, J. Bukelic et al. Publ. Belgrade: Institute for Mental Health,
38. Rowland-Klein, D., & Dunlop, R. (1998). The Transmission of Trauma across Generations: Identification with Parental Trauma in Children of Holocaust Survivors. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 32, 358 - 369.
39. Šantić, A. Pretprazničko veče. <https://www.santic.org/p/Aleksa-Pretpraznicko-vece/1/> pristupljeno 17.12. 2022.
40. Seligman, M. E. P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5–14.
41. Sigal, J.J., Silver, D., Rakoff, V., Ellin, B., (1973). Some Second Generation Effects of Survival of the Nazi Persecution. *American Journal of Orthopsychiatry*, Apr;43(3).
42. Simin, N. (2009). *Zašto su ćutale majka i ćerka o istom ratu*. Novi Sad: Futura publikacije, Ženske studije i istraživanja.
43. Šolohov, M.A. (1964). *Čovekva sudbina*. Beograd: Reč i misao.
44. Sonđi, L. (2011). *Učenje o familijarnom nesvesnom*. Novi Sad :Prometej
45. Štajner Popović, T. (2002). *Childhood in the time tunnel*. Association for Child Psychoanalysis Newsletter.
46. Subotić, J., (2021). *Žuta zvezda, crvena zvezda*. Beograd: Clio.
47. Svičević, R., (2003). *Stres i bolest*. Beograd: Izdavačka kuća Draganić.
48. Trebješanin, Ž. (1995). *Duša i politika, Psihopatologija nesvakidašnjeg života*. Beograd: Vreme knjige.
49. Trebješanin, Ž., Hanak, N., Dragojević, N., Stojković, I., (2001). *The Psychological Effects of War on Children and Parents*. Beograd: Clio.
50. Volf, N. (1993) *Jewish children persecuted in the war – 40 years later*. In: *The stresses of war*. Ed. P. Kalicanin, J. Bukelic et al. Publ. Belgrade: Institute for Mental Health.
51. Volf, N. (1998) *Children surviving persecution, an international study of trauma and healing*, ed. Judith S. Kestenberg and Charlotte Cahn, 11 Yugoslavian child survivors, Praeger, Westport Connecticut London.

52. Volkan, V. D. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97.
53. Vulfolk, R., Rif, K., Rozenfeld, S. (2005). Savremena shvatanja mentalnog zdravlja i poremećaja. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
54. Wardi, D. (1990). *Bearers of the Seal: A Dialog with Second Generation Holocaust Survivors*. Jerusalem: Keter.
55. Wardi, D. (1998). *Spomen svijeća*. Zagreb: Prosvjeta.
56. Weiss Lj. R., (2015). *Auschwitz, i poslije...* Virovitica: Židovska općina.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.614-053.2(=411.16)(497.16)
159.923.5-053.2(=411.16)(497.11)
341.485(=411.16)"1941/1945":316

МАРИНКОВИЋ, Борка, 1954-

Zapis holokausta : druga generacija / Borka Marinković. - Beograd : Jevrejska opština Beograd, 2023 ([Beograd] : Lion). - 150 str. ; 24 cm

Tiraž 300. - Prilozi: str. 91-146. - Bibliografija: str. 147-150.

ISBN 978-86-905038-0-3

а) Холокауст -- Социолошка истраживања -- Србија б) Деца Јевреји -
- Социјалана интеграција -- Србија

COBISS.SR-ID 85236233

U knjizi je opisano psihosocijalno istraživanje i dobijeni rezultati o transgeneracijskom prenosu posledica Holokausta sa preživelih na njihovu decu.

Ovo istraživanje jedna metodološki originalna, multidisciplinarna celina, koja svedoči o načinima memorisanja, prenošenju sećanja i njegovoj psihološko-socijalnoj ulozi koju igra u generaciji potomaka preživelih Holokaust, kao i uticaju na širu sredinu, u ovom slučaju u Srbiji.

Prof. dr Milan Ristović
Šef Katedre za opštu savremenu istoriju

Moji roditelji su preživeli Holokaust, ali o svojim traumatičnim iskustvima nisu govorili. Intuitivno sam osećala da su na mene ipak preneli poruke strašnih proživljenih iskustava. Potreba da istražim taj upis inspirisala me da sprovedem istraživanje o posledicama Holokausta na Drugu generaciju.

Borka Marinković

ISBN 9788690503803

9 788690 503803